

OVERHEID EN JODEN IN HET HUIDIGE LIMBURG IN DE 18E EN VROEGE 19E EEUW

door

J. C. G. M. JANSEN

Na de verdrijving van de Joden uit het huidige Zuid-Limburgse gebied in de tweede helft van de veertiende eeuw, waarvan het verloop overigens niet meer nauwkeurig te reconstrueren was¹, werden gedurende 250 jaar nog slechts incidentele berichten gevonden over de aanwezigheid van Joden in het Maasdal tussen Roermond en Luik. Alleen in de Opper-Gelderse steden Roermond en Venlo werden nog tot 1460 betrekkelijk frequent Joden vermeld.^{1a} Het schijnt, dat zij in dat gebied nog een rol speelden bij diverse soorten financiële transacties, zowel in de publiek-rechtelijke als in de privaatrechtelijke sfeer.² Waarschijnlijk kon daar gesproken worden van voortdurende aanwezigheid van Joden gedurende de tweede helft van de 14e en de eerste helft van de 15e eeuw. Tussen 1460 en 1540 is het evenwel onwaarschijnlijk dat er Joden in Opper-Gelder verbleven. De Keulse synode van 1452 had hun positie in heel het hertogdom Gelder ernstig verzwakt³ en vermoedelijk tot hun verdwijning geleid. Zekere berichten over het optreden van Joden in Roermond en

¹ J. C. G. M. Jansen, Continuïteit en discontinuïteit in de Joodse geschiedenis. Het Limburgsvoorbeeld, *S.S.E.G.L.*, dl XX, 1975, p. 81-82.

^{1a} G. A. Venlo, Stadsrekening 1451: Schatten der Joden op Karnavalsmaandag en stadsrekening 1456, 12 november, overleg in verband met kledingvoorschriften voor Joden.

² H. Beem en R. C. Hekker, De Joden in Limburg van de dertiende tot de negentiende eeuw, *Scolae Judaeorum, De Joden van Limburg en hun synagogen* (Overdruk van het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, jrg. 66, 1967, afl. 4-5), z.pl. 1967, p. 9-10; R. C. Hekker, Zeven eeuwen Joods leven in Limburg, *Cramignon. Bijdragen tot de Limburgse Volkskunde*, (speciale uitgave van Neerlands Volksleven XX, nr. 1) Wassenaar 1970, p. 53-54; K. J. Th. Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen uit het Gelders Overkwartier van Roermond*, Utrecht 1965, p. 32 en p. 317-8.

³ J. J. F. W. van Agt, De Joodse gemeente van Nijmegen en de 18e eeuwse synagoge aan de Nonnenstraat, *Studia Rosenthaliana*, II, 1969, p. 170-173.

Venlo werden pas in 1544-45 aangetroffen. Uit het feit, dat de op dat moment verleende vestigingsvergunningen gekoppeld waren aan een zware Jodenbelasting, die geheven werd naar het model van een kort te voren in Frankfurt ingevoerd Jodentribuut, kon worden afgeleid, dat het hier om nieuwe vestigingen ging. Tegen deze vestigingen ontstond spoedig verzet, zodat vermoedelijk vanaf 1556, maar in ieder geval vanaf 1570 geen Joden meer in de Gelderse steden voorkwamen.⁴ Een in dat jaar door Alva uitgevaardigd plakkaat tegen het verblijf van Joden in Gelder werd tot 1780 zorgvuldig toegepast.⁵ Het enige gebied, waar wellicht in de 16e eeuw ononderbroken Joden konden wonen, was de omgeving van Sittard. Zij maakte deel uit van het hertogdom Gulik. Ook daar werden tussen 1514 en 1608 herhaaldelijk maatregelen genomen, om de Joden te weren. Wij weten echter dat sommige van die maatregelen geen effect sorteerden. Het was niet duidelijk, of zij allemaal en steeds ontdoken konden worden. Zo er echter al in de 16e eeuw ononderbroken Joden in de omgeving van Sittard woonden, dan was hun aantal in ieder geval buitengewoon klein.⁶ Zekerheid omtrent een regelmatige aanwezigheid van Joden in en rond Sittard bestaat slechts vanaf 1620. Vanaf dat jaar bleef een vrijwel ononderbroken serie rekeningen bewaard, waarin de opbrengsten der Jodenbelastingen werden verantwoord.⁷ Het jaar 1620 moge om die reden gelden als beginpunt van dit onderzoek. Eerst vanaf dat jaar beschikten wij over voldoende zekere gegevens.

De aanwezigheid van Joden in het Maasdal tussen Mook en Eijsden, een gebied dat in het vervolg gemakshalve als 'Limburg' zal worden aangeduid⁸ was in ieder geval ten dele afhankelijk van het toelatingsbeleid der overheden. De politiek ten opzichte van de Joden veranderde in de 17e en 18e eeuw regelmatig en verschilde van gebied tot gebied. Overal vormde zij evenwel de component van tegenstrijdige krachten; enerzijds was er in sommige landsheerlijkheden, zoals Gulik en Kleve, een duidelijk streven naar versterking van de positie van de middenstand en een bereidheid tot het aantrekken van voor de economie waardevolle perso-

⁴ Jansen, Continuïteit en discontinuïteit, o.c., p. 84.

⁵ G. A. Venlo, nr. 1540, stukken betreffende de Jood Martin Jos Manuel, 1780.

⁶ Jansen, Continuïteit en discontinuïteit, o.c., p. 85.

⁷ H.S.A.D., Jülich-Berg III, Rechnungen Born-Sittard 1633/34 e.v.

⁸ Feitelijk draagt dit gebied eerst sedert 1814 die naam.

nen⁹, waartoe men vaak ook Joden rekende¹⁰, terwijl anderzijds de angst voor de concurrentie door Joden, de afkeer van hun vermeende woekerpraktijken en de overtuiging, dat zij sterke criminele neigingen hadden, nog zeer groot was.¹¹ Niet ten onrechte is daarom wel beweerd, dat elke landsheer zijn eigen opvatting had over de Joden en hen op zijn eigen wijze tolereerde.¹²

Ondanks deze plaatselijke verschillen is het toch mogelijk een typologie van Jodenpolitiek op te stellen. In Limburg nam de politiek ten opzichte van de Joden twee verschillende hoofdvormen aan. Vooreerst was er het Rijnlandse model, waarbij de tolerantie was gebaseerd op nauwkeurig omschreven maatregelen van administratief-rechtelijke aard. Een dergelijke situatie bestond behalve in Gulik en Kleve ook in een aantal Rijksheerlijkheden. Daarnaast is er het Staatse model, waarbij de uitvoering van een principiële tolerantie¹³ aan de plaatselijke bestuurders was overgelaten. Die toestand trof men aan in de gebieden, die onder gezag van de Staten-Generaal stonden en wel voornamelijk in Maastricht en de Staatse Landen van Overmaas. In het eerste geval waren de Joden aan talrijke, veelal nog uit de middeleeuwen stammende, beperkingen onderworpen en werden zij door de fiscus als melkkoetjes gebruikt. In het tweede geval ontstond een voortdurende rechtsonzekerheid door de willekeur van de plaatselijke bestuurders. Het hierna volgende overzicht zal deze stelling verduidelijken. Een enigszins volledige studie van de Jodenpolitiek in dat deel van West-Europa, van waaruit Joden zich in Limburg vestigden of waarmee Limburgse Joden contact onderhielden, zou een apart boek vergen alsmede het doornemen van duizenden procesdossiers en registers met notariële akten uit

⁹ H. von Asten, Wolfgang Wilhelm und Philipp Wilhelm von Pfalz-Neuburg und der Aufbau des Montangewerbes in den Herzogtümern Julich und Berg (1614-1679). Ein Beitrag zu der Frage des Merkantilismus am Niederrhein, *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein*, Heft 161, 1959, p. 147-8; H. Krüger, *Zur Geschichte der Manufakturen und der Manufakturarbeiter in Preussen*, Berlin 1958, p. 148-150.

¹⁰ J. H. Prins, Prince William of Orange and the Jews, *Zion*, Vol. XV, 1950, p. 97.

¹¹ Z. Szajkowski, Occupational Problems of Jewish Emancipation in France, 1789-1800, *Jews and the French Revolutions of 1789, 1830 and 1848*, New York 1970, p. 502-503; H. Beem, *De Joden van Leeuwarden, Geschiedenis van een Joods cultuurcentrum*, Assen 1974, p. 10.

¹² Z. Szajkowski, The demographic aspects of Jewish emancipation in France during the French Revolution, o.c., p. 46.

¹³ *Anti-semitisme en Jodendom*. Red. H. J. Pos, Amsterdam 1939, p. IX.

enkele tientallen landsheerlijkheden. Het onderzoek van al die akten was praktisch onuitvoerbaar, omdat zij zich in archiefdepots bevinden, die geografisch zeer ver uit elkaar gelegen zijn.

I Rijnlandse Jodenpolitiek

Kenmerkend voor de Rijnlandse vorm van Jodenpolitiek was het verschijnsel, dat de rechten van de Joden in principe aan de persoon gebonden waren. Zij stonden onder de persoonlijke bescherming van de landsheer. Men sprak van 'Schutzjuden' en 'Vergleite-te Juden'. In de grond was een speciale bescherming van Joden al in de vroege middeleeuwen bekend.¹⁴ In die tijd bracht zij voor de Joden echter geen uitzonderingspositie met zich mee. Tal van andere sociale groepen kenden destijds een soortgelijke speciale bescherming. Veel vertegenwoordigers van vrije beroepen hadden een groot deel van hun persoonlijke vrijheid moeten inleveren, in de hoop zich via overheidsprotectie te kunnen handhaven.¹⁵ Pas in de 13e en 14e eeuw werd protectie door de landsheer voor talrijke groepen Joden een specifieke levensvoorwaarde.¹⁶ Dat gebeurde met name vanaf het moment, waarop de steden om economische en sociale redenen de Joodse activiteiten trachtten terug te dringen.¹⁷ Op het einde van de 16e eeuw en in de loop van de 17e eeuw veranderde deze protectie van karakter: waren voorheen de Joden als groep beschermd¹⁸, voortaan werden de voorrechten aan het individu gebonden. Een vroeg voorbeeld van dit verschijnsel trof men aan in het keurvorstendom Keulen. Daar moest iedere Jood tenminste sinds 1599 een 'Geleitbrief' hebben.¹⁹ Alle Joden, die over een dergelijk document beschikten, moesten tevens

¹⁴ F. Heer, *Gottes Erste Liebe. 2000 Jahre Judentum und Christentum*. München u. Esslingen 1968, p. 73; G. C. Coulton, *Medieval Panorama*, New York 1960, p. 349; I. Elbogen u. E. Sterling, *Die Geschichte der Juden in Deutschland*, Frankfurt a. Main 1966, p. 17.

¹⁵ K. Bosl, *Die Gesellschaft in der Geschichte des Mittelalters*, Göttingen 1966, p. 45.

¹⁶ Talrijke voorbeelden hiervan bij B. Brilligen en H. Richterling, *Westfalia Judaica*, Bd. I, 1005-1350, Stuttgart 1967, passim.

¹⁷ J. C. G. M. Jansen, *Continuïteit en discontinuïteit*, o.c., p. 65-72.

¹⁸ Cfr. o.a. Thomas van Aquino, *De regimine Judaeorum ad ducissam Brabantiae*, *Thomae Aquinatis, Opusculae Omnia*, ed. P. Mandonnet, Parijs 1927, p. 488-494.

¹⁹ E. L. Ehrlich, *Geschichte und Kultur der Juden in den rheinischen Territorialstaaten. Vom Beginn der Neuzeit bis zum Absolutismus*, *Monumenta Judaica. 2000 Jahre Geschichte und Kultur der Juden am Rhein*, Bd. I, Handbuch, Köln 1963, p. 243.

worden ingeschreven in een register bij de Hofkammer.²⁰ Zelfs deze protectie betekende echter niet, dat de Joden overal in het Stift mochten verblijven. Met name de stad Keulen bleef hen tot het einde van het Ancien Régime weren.²¹

Het Keulse voorbeeld was overigens niet het oudste, zelfs niet in het Rijnland: in het aartsbisdom Trier had keurvorst Richard von Greiffenklau (1512-1531) al in het begin van de 16e eeuw de toelating van Joden aan de persoon gebonden. Zijn maatregelen waren evenwel vaag en boden weinig zekerheid. De toestemming om in zijn gebied te wonen werd bij herhaling pardoes ingetrokken. Een wat grotere mate van rechtszekerheid ontstond in de tot Trier behorende gebieden pas na de uitvaardiging van de 'Judenordnung' van 1723.²² Een soortgelijke ontwikkeling vond in Essen plaats, zij het in een wat hoger tempo. Daar nam Elisabeth von Sayn in 1578 voor het eerst een Jood persoonlijk in bescherming. Twintig jaar later werden de rechten van de Joden in een Judenordnung vastgelegd.²³ Pas in 1727 werd echter een administratieve maatregel uitgevaardigd, die het mogelijk maakte via consultatie van het register van Joodse aangelegenheden te controleren, hoeveel en welke Joden een verblijfsvergunning hadden.²⁴

De situatie in het hertogdom Gulik — een van de beide grotere Rijnlandse territoria, waartoe huidig Nederlands gebied behoorde — was uitermate verward. Vooreerst verleende de hertog niet alleen bescherming aan Joden in zijn eigen gebied, maar ook aan de Joden te Aken, van welke stad hij voogd was²⁵, alsmede in enige heerlijkheden die met Gulik verbonden waren.²⁶ Vanaf de dertiger en veertiger jaren van de 17e eeuw, toen in Aken werd geageerd tegen de niet-katholieken en deze langzamerhand uit de stad werden verdreven²⁷, schijnt de hertog zijn Jodenpolitiek in deze stad

²⁰ G. Hoffmann, *Die Juden im Erzstift Köln im 18. Jahrhundert. Mit besonderer Berücksichtigung ihrer Stellung im Hoffinanz*, (Aachen 1927), p. 22-23.

²¹ Zvi Asaria, *Die Juden in Köln*, Keulen 1959, p. 65.

²² Ehrlich, o.c., p. 255-256.

²³ Ehrlich, o.c., p. 257.

²⁴ S. Samuel, *Geschichte der Juden in Stadt und Stift Essen*, Essen 1905, p. 119.

²⁵ H.S.A.D., J.B. II 5948, Brief van Jacob Benedict aan de hertog, 1662.

²⁶ H.S.A.D., J.B. II 4188, Verlenging van Judengeleit 21-06-1779.

²⁷ H. von Asten, Die religiöse Spaltung in der Reichsstadt Aachen und ihr Einfluss auf die industrielle Entwicklung in der Umgebung, *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins*, Bd. 68, 1965, p. 142; H. Kisch, Das Erbe des Mittelalters, ein Hemmnis wirtschaftlicher Entwicklung: Aachens Tuchgewerbe von 1790, *Rheinische Vierteljahrsblätter*, Bd. 30, 1965, p. 263-264.

evenwel niet meer te hebben kunnen doorzetten.²⁸ Wat de met Gulik verbonden heerlijkheden betreft, bleef bij de huidige stand van het onderzoek²⁹ onduidelijk, in hoeverre staatkundige veranderingen in deze gebieden ten gevolge van de Guliks-Bergse erfopvolgingsstrijd voor de positie der Joden consequenties hadden. Met betrekking tot het hertogdom Gulik zelf werd algemeen aangenomen, dat in 1554³⁰, 1595, 1597³¹ en 1608³² pogingen ondernomen werden, om de Joden uit het hertogdom te verdrijven. In vrijwel al deze gevallen beriep men zich op de tekst van een politie-verordening, die een meervoudige interpretatie toeliet. In die verordeningen kwam telkens de volgende passage voor: 'Es sollen in unsern Fürstenthumben und Landen . . . keine Juden . . . gestattet, aufgehalten und vergleitet werden'.³³ Deze tekst werd door historici uit het Rijnland steeds zo geïnterpreteerd, dat alle Joden het land moesten verlaten na de publicatie van een dergelijke verordening. Een dergelijke verklaring schijnt echter te vergaan. Het ging hier om een verordening die alleen voor lagere overheden gold. Het is zeer wel denkbaar, dat de hertog met het opnemen van deze tekst in de politie-verordeningen eens te meer tot uitdrukking wilde brengen, dat het toelaten van Joden behoorde tot de rechten, die alleen hém toekwamen: met het beleid op het stuk van de toelating van Joden hadden lagere overheden zich niet te bemoeien. Sinds lang hadden talrijke Rijnlandse vorsten er uiterst nauwgezet op toegezien, dat een zo belangrijke inkomstenbron als het Jodenregaal niet in handen van lagere overheden terecht kwam.³⁴ Dit beleid werd zowel in Duitsland als in de Elzas tot in de 18e eeuw voortgezet.³⁵ Het is goed mogelijk, dat in de Gulikse politieveror-

²⁸ H.S.A.D., J.B. II 5948, Brief van Jacob Benedict, 1662.

²⁹ Sinds het verschijnen van een tweetal artikelen over de Joden in Elberfeld en Düsseldorf, respectievelijk in 1869 en 1888 is er vrijwel niets meer over de Joden in Gulik verschenen.

³⁰ *Sittard, historie en gestalte*, door A. H. Simonis e.a., Sittard 1971, p. 288.

³¹ H. Daverkosen, *Die Juden am Niederrhein, insbesondere im Herzogtum Jülich, Niederrheinischer Geschichts- und Altertumsfreund*, jrg. 22, 1927, p. 34.

³² A. Perrey, *Aus der Geschichte der Juden im Jülicher Land, vornämlich im 17. und 18. Jahrhundert, Heimatkalender der Jülicher Lande*, Bd. 9, 1933, p. 15.

³³ Ehrlich, o.c., p. 258 en Daverkosen, o.c., p. 34.

³⁴ B. Brillling u. H. Richter, *Westfalia Judaica I*, o.c., p. 192.

³⁵ F. Priebatsch, *Die Judenpolitik des fürstlichen Absolutismus im 17. und 18. Jahrhundert, Forschungen und Versuche zur Geschichte des Mittelalters und der Neuzeit, Festschrift Dietrich Schäfer*, Jena 1915, p. 568-569; Z. Szajkowski, *The Jewish problem in Alsace, Metz and Lorraine on the eve of the revolution of 1789*, o.c., p. 301-303.

dening helemaal niets ten nadele van de Joden bepaald werd, maar dat er slechts de taken van landsheerlijke en lokale overheid in Jodenaangelegenheden nauwkeurig werden afgebakend.

Duidelijk anders was de situatie in 1595 en 1596. Op 8 augustus van dat jaar beval hertog Johann Wilhelm, dat alle Joden, die een 'Geleitbrief' hadden, binnen 6 maanden uit het hertogdom moesten vertrekken, terwijl niet-geprotegeerde Joden onmiddellijk het land dienden te verlaten.³⁶ Deze uitwijzing werd klaarblijkelijk niet dadelijk geëffectueerd, want op 19 februari 1596 werd de termijn, waarbinnen men diende te vertrekken, met twee maanden verlengd.³⁷ Vermoedelijk gebeurde er ook daarna niets. Nauwgezette onderzoeken in plaatselijke archieven, onder meer te Sittard en Gulik, konden geen enkel geval van feitelijke uitwijzing aantonen.³⁸ Mogelijk deed zich in deze jaren eenzelfde situatie voor als in 1671-2, toen hertog Philipp Wilhelm een soortgelijke maatregel uitvaardigde, omdat hij het met de leiders van de Joodse gemeenschap in Gulik niet eens kon worden over de voorwaarden, waaronder aan de Joden voor de komende jaren rechtsbescherming zou worden verleend.³⁹ Onder druk van een mogelijke uitwijzing kwam men daarna toch tot een accoord.

Alles bijeen gaven de tot nu toe bekende gegevens omtrent de politiek van de Gulikse hertogen ten opzichte van de Joden geen aanleiding voor de veronderstelling, dat zich daarin rond 1600 wezenlijke veranderingen hebben voorgedaan. Kort daarna gebeurde dat echter wel en werd overgegaan tot invoering van een aan de persoon gebonden geleide. Helaas was het niet mogelijk precies aan te geven, wanneer dat precies gebeurde. Crecelius⁴⁰ en anderen⁴¹ veronderstelden, dat zulks in 1636 zou zijn gebeurd, toen Wolfgang Wilhelm de algemene voorwaarden voor Jodenconcessies in zijn hertogdom vastlegde. Dit kan evenwel niet juist zijn. Het staat vast, dat volgens de voorwaarden van 1636 al eerder concessies

³⁶ M. Crecelius, Die ersten Juden in Elberfeld, *Zeitschrift des bergischen Geschichtsvereins*, Bd. 6, 1869, p. 181.

³⁷ Daverkosen, o.c., p. 34.

³⁸ Sittard, o.c., p. 186-188; K. H. J. Schulte, *Dokumentation zur Geschichte der Juden am unken Niederrhein seit dem 17. Jahrhundert*, Düsseldorf 1972, art. Düren, Grevenbroich en Linnich.

³⁹ A. Wedell, *Geschichte der jüdischen Gemeinde Düsseldorfs, Geschichte der Stadt Düsseldorf in zwölf Abhandlungen. Festschrift zum 600-jährigen Jubiläum*, Düsseldorf 1888, p. 147-149.

⁴⁰ Crecelius, o.c., p. 181-182.

⁴¹ Perrey, o.c., p. 15.

sies werden verleend. Met name gold dat voor de Jood Wolf Vernasses in Sittard, die in 1632-33 in het 12e jaar van zijn concessie was en dus in 1620 moest zijn toegelaten.⁴² Hetzelfde gold voor de Joden Lasarus Gottschalk en Alexander in Grevenbroich, die vanaf mei 1621 een concessie hadden; voor een drietal Joden in Mönchen-Gladbach, die tegelijkertijd werden toegelaten⁴³; voor de Jood Natan, die van 1626 tot 1629 in Eschweiler woonde⁴⁴; voor een andere Nathan, die op 26 februari 1625 in Linnich werd toegelaten⁴⁵ en wellicht ook voor de Jood Mendel, die in 1628 in Düren met de eigenaar van de door hem gehuurde woning in conflict kwam.⁴⁶

Waar de normale duur van een concessie in Gulik zestien jaar bedroeg, was het derhalve waarschijnlijk, dat de verordening van 1636 in 1620 een voorgangster had. De algemene politieke en maatschappelijke situatie in Gulik rond 1620 maakt het zelfs waarschijnlijk, dat een nieuw type Jodenpolitiek in dat jaar werd ingevoerd. Hertog Wolfgang Wilhelm van Pfalz-Neuburg begon immers juist rond 1620 zijn buitengewoon zwakke positie in de binnenlandse politiek te versterken. Hij was na het kinderloos overlijden van hertog Johann Wilhelm van Gulik en Kleef in 1609 samen met markgraaf Ernst van Brandenburg in het ongedeelde bezit van de hertogdommen Kleef en Gulik gekomen.⁴⁷ Na de overgang van de Brandenburger tot het Calvinisme in 1613⁴⁸ en die van Wolfgang Wilhelm tot het Katholicisme een jaar later⁴⁹, besloten hun wederzijdse bondgenoten, de Staten-Generaal en Spanje, de territoria tussen Maas en Rijn te bezetten. Spinola wist vrijwel geheel Gulik en Berg, met uitzondering van de stad Gulik, alsmede de Kleefse vestingen Wesel en Xanten in handen te krijgen. Maurits bezette de rest van het hertogdom Kleef, alsmede de graafschap-

⁴² H.S.A.D. Jülich Berg III, Kellnereirechnungen Sittard-Born 1632-33.

⁴³ Schulte, o.c., p. 90.

⁴⁴ Schulte, o.c., p. 209.

⁴⁵ Schulte, o.c., p. 146.

⁴⁶ Schulte, o.c., p. 36.

⁴⁷ M. Ritter, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation und des dreißigjährigen Krieges*, Stuttgart 1889, Bd. II, p. 353; F. L. Carsten, *Die Entstehung Preussens*, Köln 1968, p. 143.

⁴⁸ A. Waddington, *Histoire de Prusse*, Paris 1911, t I, p. 122.

⁴⁹ J. Cuvelier, *Correspondance de la Cour de l'Espagne sur les affaires des Pays-Bas*, Bruxelles 1923, t I, p. 438.

pen Mark en Ravensberg en de heerlijkheid Ravenstein.⁵⁰ Vanwege het Twaalfjarig bestand kwam het echter niet tot krijgshandelingen: 'Het is hier eene seltzame krijch, ende laet hem vreemd aanzien, dat twee legers bij malcanderen soo nae leggende, daer de ruyters malcanderen van wederzijden met de pistolen in de handt, sonder spreken malcanderen passerende, geen leet en doen'.⁵¹ Zeven jaar lang werden pogingen gedaan om de erfopvolgingskwestie via onderhandelingen te beslechten, evenwel zonder succes. In 1621 brak de oorlog daadwerkelijk uit. Tegen alle verwachtingen in had die voor Wolfgang Wilhelm een uitermate gunstig verloop. Spinola veroverde Gulik, Goch en een aantal steden in de Mark.⁵²

Daardoor gesterkt besloot Wolfgang Wilhelm te proberen aan de ondraaglijke en langdurige bezetting van zijn hertogdommen een eind te maken. Hij begon buiten zijn Spaanse bondgenoot om vredesbesprekingen met de Staten-Generaal en zijn Brandenburgse tegenstrever.⁵³ Tegelijk trachtte hij in het binnenland orde op zaken te stellen. Daar was de economische toestand deplorabel. In 1619 was een zware financiële crisis uitgebroken en de handel tot stilstand gekomen.⁵⁴ De nijverheid kreeg zware slagen te verduren.⁵⁵ Het zou echter nog erger worden. De plundertochten op het platteland van legeraanvoerders, zoals de heer Van Gent en zijn opvolger Retzer, die in 1624 begonnen⁵⁶, maakten het de boeren onmogelijk nog inkopen te doen in de steden, omdat hun inkomsten daarvoor onvoldoende waren, waardoor de ambachtslieden en handelaren, die een rol speelden bij de verzorging van het platteland, in ernstige moeilijkheden kwamen.⁵⁷ Met name in

⁵⁰ J. Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, Amsterdam 1756, dl. X, p. 75-77; F. Petri, *Im Zeitalter der Glaubenskämpfe, Rheinische Geschichte*, Bd. 2, Düsseldorf 1976, p. 107-108.

⁵¹ J. J. Dodt van Flensburg, *Archief voor kerkelijke en wereldse Geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht*, dl V, Utrecht 1846, p. 45-46.

⁵² Cuvelier, o.c., t II, p. 118.

⁵³ L. van Aitzema, *Saecken van Staet en Oorlogh*, ed in 8°, Amsterdam 1669, dl I, p. 356.

⁵⁴ B. Kuske, *Das soziale und wirtschaftliche Leben Westdeutschlands im dreissigjährigen Kriege, Köln, der Rhein und das Reich*, Köln-Graz, 1956, p. 177.

⁵⁵ E. Dösseler, *Kleve-Mark am Ende des dreissigjährigen Krieges, Düsseldorfer Jahrbuch*, Bd 47, 1955, p. 268-283.

⁵⁶ A.R.A.M., *Secrete loketkas, sectie Brandenburg*, no 8, passim.

⁵⁷ W. Abel, *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa*, Hamburg u. Berlin 1974, p. 151-154.

de steden liep het aantal inwoners sterk terug. In totaal verloor het hertogdom Gulik tijdens de Dertigjarige Oorlog twee-derde van zijn weerbare mannen, waarvan ongeveer 25% vóór 1632.⁵⁸ In Keulen daalde het graanverbruik tussen 1610 en 1639 tot minder dan een kwart van dat uit het midden van de 16e eeuw.^{58a} Ondanks de sterke terugloop van de bevolking bleek het echter niet mogelijk in het Rijnland voldoende voedingsmiddelen te produceren om aan de vraag te voldoen. Voortdurend moesten onder meer vanuit de landen van Overmaas granen geïmporteerd worden.^{58b} Ondanks beweringen in recente publicaties^{58c}, dat de toestand van de Rijnlandse economie tijdens de Dertigjarige Oorlog nogal meeviel, spreken de cijfers duidelijke taal: de economische activiteit stond voortdurend onder druk. Voor elke landsheer vormde zij een bron van aanhoudende zorg.

In het kader van het herstel van zijn land kwam Wolfgang Wilhelm nu met een uitgebreid programma tot versterking van de middenklasse, bestaande uit industriëlen, ambachtslieden en handelaren. Daartoe deed hij onder meer een beroep op religieuze non-conformisten, voor wie hij het aantrekkelijk maakte zich in zijn gebied te vestigen.⁵⁹ In dit kader pasten pogingen, om ook Joden naar Gulik en Berg te halen. Zijn beperkt gezag en het voortduren van de oorlog tot 1648, verklaren waarom deze repopulatiepolitiek zo langzaam en ongelijkmatig op gang kwam. Voor de regio Sittard betekende dit, dat er pas vanaf 1633 een tweede Joodse gezin onderdak vond en eerst na het einde van de 30-jarige oorlog, d.w.z. in de vijftiger jaren, het aantal Joden langzaam uitkwam boven vier gezinnen.⁶⁰

Veel duidelijker dan in Gulik-Berg was de ontwikkeling van de Jodenpolitiek in het eertijds met deze twee vorstendommen verbonden hertogdom Kleef. Aanvankelijk betwistten de hertog en de Standen elkaar het recht maatregelen ten aanzien van de Joden te treffen. Het voeren van een hertogelijke Jodenpolitiek was daarom pas

⁵⁸ H. Dahm, *Verluste der jülich-bergischen Landmiliz im dreissigjährigen Krieg, Düsseldorf Jahrbuch*, Bd 45, 1951, p. 284-285.

^{58a} F. Irsigler, *Getreide- und Brotpreise, Brotgewicht und Getreideverbrauch in Köln im Spätmittelalter bis zum Ende des Ancien Régime, Zwei Jahrtausende Kölner Wirtschaft*, hrsg. von H. Kellenbenz, Köln 1975, Bd I, p. 539.

^{58b} J. C. G. M. Jansen, *Landbouwproductie en economische ontwikkeling in Zuid-Limburg 1348-1790*, Ms., Hoofdstuk IV.

^{58c} F. Petri, *Im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, 1976, p. 158-159.

⁵⁹ H. von Asten, *Wolfgang Wilhelm und Philipp Wilhelm, o.c.*, p. 216.

⁶⁰ H.S.A.D. Jülich-Berg III. Kellnerechnungen Sittard-Born 1632-1655.

mogelijk, nadat keurvorst Frederik Willem erin geslaagd was, om met de zeer machtige Standen tot een accoord te komen.⁶¹ Daarin slaagde hij, zij het slechts in een voorlopige vorm, pas in 1649. Dit voorlopig accoord volstond om een jaar later een verordening uit te vaardigen, waarbij de jurisdictie over de Joden aan de stadsbesturen werd onttrokken. Voortaan zouden de Joden hun vestigingsvergunning rechtstreeks van de keurvorst ontvangen.⁶² Vanwege de grote moeilijkheden, die hij met de landdag in Kleve had⁶³, moest de keurvorst bij de uitvoering van deze verordening evenwel omzichtig optreden. Aanvankelijk hield hij het aantal Joodse families, dat in Kleef en de Mark mocht wonen, dan ook zeer beperkt.⁶⁴ Geleidelijk slaagde hij er evenwel in zijn Jodenpolitiek te baseren op een samenhangend geheel van politieke objectieven van religieuze, demografische, fiscale en economische aard, zoals in het 'Judenedikt' van 1671 duidelijk bleek.⁶⁵ Deze doelstellingen kunnen als volgt kort worden omschreven: Frederik Willem zag voor eerst in zijn Jodenpolitiek een mogelijkheid de door hem gewenste scheiding van Kerk en Staat dichterbij te brengen. Vervolgens kon hij de Joden gebruiken voor de repopulatie van grote delen van Kleve-Mark na de Dertigjarige Oorlog. Op de derde plaats bood de directe bescherming van de Joden door de vorst unieke fiscale mogelijkheden: Jodenbelastingen vormden immers een van de weinige belastingbronnen, waarover de vorst direct kon beschikken.⁶⁶ Tenslotte konden de Joden op vele manieren gebruikt worden als instrument, om een mercantilistische economische politiek door te voeren: zij hielpen mee de positie der gilden te ondergraven, voor wie de strijd tegen het concurrentiebeginsel en het weren van vreemdelingen bestaansvoorwaarden waren. De Joden vergrootten de geldomloop, waardoor geleidelijk een einde kwam aan het half-naturalwirtschaftliche betalingsverkeer⁶⁷, dat alom in

⁶¹ F. L. Carsten, *The Rise of Brandenburg*, *The New Cambridge Modern History*, Vol V, Cambridge 1964, p. 547.

⁶² S. Stern, *Der Preussische Staat und die Juden*, T I, Abt. II (Akten), Berlin 1925, p. 60, Verordening van 20 aug. 1650.

⁶³ F. L. Nussbaum, *The triumph of science and reason, 1660-1685*, New York 1953, p. 112.

⁶⁴ Stern, o.c., Bd I-II, p. 60-61.

⁶⁵ P. Baumgart, *Zur Geschichte der Juden im absoluten Staat*, *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Bd 51, 1964, p. 102.

⁶⁶ S. Stern, *Der Preussische Staat und die Juden*, 1. Teil: *Die Zeit der grossen Kurfürsten und Friederichs I*, Berlin 1925, p. 33-43.

⁶⁷ Stern, o.c., I, p. 47-50.

Europa in de 16e eeuw sterk toegenomen was door het verstoorde monetaire evenwicht.⁶⁸ Hun activiteit bevorderde de *Libertas Commerciorum* en toonde de noodzaak van grotere verkeersvrijheid aan. Tenslotte bevorderde hun aanwezigheid de verbetering van de economische structuur in achtergebleven gebieden.⁶⁹

Het samenhangend geheel van politieke doeleinden, dat mede met behulp van de Joden moest worden gerealiseerd, maakte het extra noodzakelijk met grote omzichtigheid op te treden. De grote keurvorst deed dat ook, maar zijn opvolger Frederik I begon de Joden als fiscale melkkoetjes te gebruiken. Tussen 1696 en 1705 werden de accijnzen op goederen, die door Joden werden verhandeld, zodanig opgedreven, dat in een geval de Joodse bijdrage in deze belastingen vervijftienvoudigde, terwijl het aandeel der Christenen in deze heffing nauwelijks verdubbelde.⁷⁰ Daarnaast werden in het hertogdom Kleve nog een tiental specifieke Jodenbelastingen ingesteld of verhoogd.⁷¹ De gevolgen bleven niet uit; het aantal Joodse gezinnen in Kleve vertoonde sinds 1717 geen groei meer. Vanaf 1720 kwam geen welgestelde Joodse familie meer het land in.⁷² Na de dood van Frederik I zag de Pruisische regering zich weer genoodzaakt de rechtszekerheid van de Joden te verbeteren en een einde te maken aan de grote verschillen in voor Joden van kracht zijnde maatregelen tussen de diverse Pruisische territoria.⁷³ Uiteindelijk resulteerde dit in de uitvaardiging van het Jodenreglement van 1730. De gevolgen van dit reglement werden zeer verschillend beoordeeld. Sommigen spraken van een achteruitgang⁷⁴, anderen waren evenwel van mening, dat de Joden eerst dank zij dit reglement rechtszekerheid verkregen en sindsdien niet meer afhankelijk waren van gunsten.⁷⁵ Een uitspraak daarover lijkt onmogelijk, tenzij de samenhang tussen het reglement van 1730 en enige latere maatregelen in het oog wordt gehouden. Het gesignaleerde streven naar inpassing van de Joden in het geheel van de absolutis-

⁶⁸ F. C. Spooner, *L'économie mondiale et les frappes monétaires en France 1493-1680*, Paris 1956, p. 80-91.

⁶⁹ Stern, o.c., p. 50-51.

⁷⁰ Stern, o.c., I, p. 81, 86 en 126.

⁷¹ F. Nienhaus, *Die Juden im ehemaligen Herzogtum Cleve*, Münster 1914, p. 53-59.

⁷² F. Baer, *Das Protokollbuch der Landjudenschaft des Herzogtums Cleve*, Berlin 1922, p. 54-55 en 59.

⁷³ Baumgart, o.c., p. 105.

⁷⁴ Ehrlich, o.c., p. 259.

⁷⁵ S. Stern, *Die Preussische Staat und die Juden*, 2. Teil: Die Zeit Friedrich Wilhelms I, Tübingen 1962, p. 2.

tische staat werd immers voortgezet door Frederik de Grote in zijn fameuze Jodenreglement van 1750⁷⁶, en mondde tegen het einde der eeuw uit in pleidooien van hoge Pruisische ambtenaren voor rechtsgelijkheid van Joden en andere burgers.⁷⁷

Dit overzicht van de veranderingen in de politiek der overheid ten opzichte van de Joden in het noordelijk deel van het Rijnland zou nog aanzienlijk kunnen worden uitgebreid, maar het is twijfelachtig of dat zou bijdragen tot een meer realistisch beeld van de maatschappelijke positie der Joden in dat gebied. Hun status hing immers mede af van de wijze, waarop de Jodenverordeningen werden uitgevoerd en in dat opzicht bleef er veel te wensen over. Vaak bleek de controle van de centrale overheid op de uitvoering van de Jodenreglementen onvoldoende; talrijke lokale overheden slaagden erin hun eigen voorschriften naast of in plaats van de Jodenreglementen te handhaven en tenslotte kwam een fundamenteel manco van deze vorm van wetgeving voortdurend naar voren: de Jodenreglementen waren bedoeld om de financiële middelen van de Staat te verruimen en fricties in de economische structuur op te heffen, maar hadden nimmer ten doel een maatschappelijke integratie van Joden en niet-Joden tot stand te brengen.

Ondanks de positieverbetering, die de nieuwe reglementen inhielden, bleven de Joden in sociaal, religieus, economisch en fiscaal opzicht aan allerlei beperkingen onderworpen, die hen tot een speciale groep maakten. Met name de steden wisten tot omstreeks 1800 bepalingen in stand te houden, die iedere integratie van Joden in de stedelijke samenleving bij voorbaat onmogelijk maakten. Soms werd zelfs het ghetto gehandhaafd, waar elke Jood, die er een plaatsje kon vinden, zich mocht vestigen, maar waar hij volledig bleef uitgesloten van het normale stedelijke leven.⁷⁸ Zelfs onder die voorwaarden liet men niet altijd Joden in de stad wonen. Keulen stond pas in 1798 vestiging van Joden toe. Voordien wist het stadsbestuur de aanwezigheid van Joden te beperken tot de tijd tussen zonsopgang en zonsondergang.⁷⁹ In Bonn mochten alleen enige welgestelde Joden in de stad wonen. De rest moest in het ghetto

⁷⁶ Cfr. J. R. Marcus, *The Jew in the medieval world*, Cleveland 1961, p. 84-97.

⁷⁷ Vooral J. B. Dohm, *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden*, Berlin 1781; Cfr. R. Mahler, *A History of modern jewry*, London 1971, p. 172-176.

⁷⁸ S. Doubnov, *Histoire Moderne du peuple Juif*, t I, 1789-1848, Paris 1933, p. 20.

⁷⁹ Zvi Asaria, *Die Juden in Köln*, Köln 1959, p. 65; W. Treue, *Die Juden in der wirtschaftsgeschichte des rheinischen Raumes*, *Monumenta Judaica*, o.c., p. 423.

verblijven.⁸⁰ Maatregelen tegen betrekkingen tussen Joden en Christenen waren tamelijk algemeen en soms ook op het platteland in zwang. Zo kende men hier en daar de bepaling, dat Joden niet langs een processieroute of in de omgeving van een kerk mochten wonen. Ook wilde men nogal eens bepalen, dat de Joden op christelijke feestdagen en tijdens de Goede Week hun winkels gesloten moesten houden.⁸¹ Elders mochten zij tijdens processies hun huizen niet verlaten.⁸² De sociale positie van de Joden werd ook nadelig beïnvloed door het bijna algemene verbod om onroerend goed te bezitten. Dit maakte hen afhankelijk van huiseigenaren en verhinderde een zodanige belegging van hun vermogen, dat zij enige mate van sociale zekerheid konden verwerven.⁸³ Het hier besproken verbod werd overigens niet stringent toegepast. Uit notariële archieven blijkt, dat zowel in Limburg⁸⁴ als in het Rijnland ondanks de vigerende verbodsbepalingen door Joden frequent onroerend goed werd gekocht. In een enkele Rijnlandse stad kon men vaststellen, dat in de zeventiger jaren van de 18e eeuw 35% van de Joden een eigen huis bezat.⁸⁵

Vergeleken met de sociale repressie, die de Joden, deels in het kader van de uitvoering der Jodenreglementen, deels in strijd daarmee, trof, was de religieuze intolerantie van geringe importantie. Hier en daar werden de Joden beperkingen opgelegd bij de bouw van synagogen en in een enkel geval waren er moeilijkheden over de jurisdictie der rabbijnen.⁸⁶

Veel belangrijker waren de beperkingen van economische aard. Ter wille van de gilden, die zeer beducht waren voor concurrentie door de Joden, werd een scala van maatregelen ingevoerd met betrekking tot het deelnemen van Joden aan allerlei vormen van detailhandel. Het gevolg was het ontbreken van een Joodse sociale middengroep. Op de sociale ladder werden de Joden als het ware naar boven en naar beneden weggedrukt, zodat een deel der Joden gedwongen was zijn activiteiten te beperken tot colportage,

⁸⁰ A. Levy, *Zum 50-jährigen Jubiläum der Synagoge*, Bonn 1929, p. 7; J. Joesten, *Geschichte der Hexen und Juden in Bonn*, Bonn 1900, p. 36.

⁸¹ Joesten, o.c., p. 18-19.

⁸² Ehrlich, o.c., p. 255.

⁸³ J. R. Marcus, o.c., p. 94; J. Katz, *Out of the Ghetto. The Social Background of Jewish Emancipation, 1770-1870*, Cambridge Mass. 1973, p. 179-182.

⁸⁴ Dit vraagstuk hoop ik elders meer uitvoerig te behandelen.

⁸⁵ Hoffmann, o.c., p. 45-50.

⁸⁶ Wedell, o.c., p. 172-175.

terwijl tezelfdertijd een andere groep optrad als factoren voor vorstenhuizen en deel nam aan zeer omvangrijke en riskante transacties ten behoeve van hun landsheer.⁸⁷ Scherper nog dan de handelsactiviteiten werden de financiële transacties van de Joden in het oog gehouden. Op dit terrein moesten niet alleen de bepalingen der Jodenverordeningen in acht worden genomen, maar ook reeksen elkaar vaak tegensprekende voorschriften over de omvang der kredieten, de hoogte der rente en de looptijd der leningen.⁸⁸

De Joden moesten de beperkte mogelijkheden om zich te ontplooiën duur betalen. Het aantal speciale Jodenbelastingen was zeer groot. In het Keulse gebied kende men behalve de vergoeding voor de keurvorstelijke protectie (Judengeleit) nog twee verblijfsbelastingen voor Joden, die slechts korte tijd in het land bleven: de 'Leibzoll' voor hen die het land binnenkwamen; het 'Nachtgeld' voor diegenen die overnachtten. Daarnaast kende men 'Strafgelder', een retributie; 'Neujahrgelder', een tot belasting geworden overblijfsel van traditionele geschenken; de 'Judenzehnt', een 10% heffing op uitvoer van vermogensbestanddelen naar het buitenland bij huwelijken en de z.g. 'Abgaben der Juden des Stiftes Münster', waarvan niet duidelijk is of het hier alleen om een administratief onderscheid gaat of om een aparte belasting, die slechts in een deel van het keurvorstendom geheven werd.⁸⁹ In het keurvorstendom Mainz was het aantal specifieke Joodse belastingen nog veel groter. Naast het 'Judengeleit' waren er nog twaalf bijzondere Jodenbelastingen.⁹⁰ In het hertogdom Kleve namen de Jodenbelastingen in de 18e eeuw zowel in aantal als in intensiteit van de fiscale druk toe. Tegen het einde van de eeuw waren er elf Jodenbelastingen, die door de staat werden opgelegd, terwijl een stad als Wesel daar nog een achttal gemeentelijke Jodenbelastingen aan toevoegde.⁹¹

⁸⁷ A. Kober, *Aus der Geschichte der Juden im Rheinland*, Düsseldorf 1931, p. 48; R. Straus, *Die Juden in Wirtschaft und Gesellschaft*, Frankfurt a. Main 1964, p. 95-106; H. M. Graupe, *Die Entstehung des modernen Judentums*, Hamburg 1969, p. 116-117.

⁸⁸ Kober, o.c., p. 49; Baer, o.c., p. 67; Stern, o.c., I-II, Akten, p. 64; Nienhaus, o.c., p. 21 en 51-52; E. Simon, *Geschichte der jüdischen Gemeinde im Bonner Raum*, *Wissenschaftliches Archiv*, 1959, p. 18; Samuel, o.c., p. 122; Crecelius, o.c., p. 182; Hoffmann, o.c., p. 435.

⁸⁹ Hoffmann, o.c., p. 25-26.

⁹⁰ Ehrlich, o.c., p. 263.

⁹¹ Nienhaus, o.c., p. 53-68.

Bovendien werd de heffing van de accijnsen op luxe goederen zodanig gereorganiseerd, dat zij de Joden onevenredig sterk trof.⁹²

De hier gegeven voorbeelden maken duidelijk, dat de discriminatie van Joden in de 18e eeuw niet uitsluitend en zelfs niet hoofdzakelijk van sociale aard was. Een dergelijke opvatting werd onder invloed van Ludwig Börne namelijk vaak gehuldigd. Deze litterator deed in de 19e eeuw de volgende bittere en cynische uitval in de richting van de 18e eeuwse overheden: Zondags mochten de Joden de Judengasse niet verlaten, om hen te beschermen tegen dronkaards. Zij mochten niet trouwen voor hun 25ste jaar, om voor een sterk en gezond nageslacht te zorgen. Op feestdagen mochten zij voor 18.00 uur niet buiten de deur komen, om hen tegen de felle middagzon te beschermen. Zij mochten alleen tussen de velden wandelen, om hen liefde voor de landbouw bij te brengen. Als een Jood een Christen tegenkwam, riep deze 'mach mores, Jude', waarop de Jood zijn hoed afzette, zodat de wederzijdse liefde tussen de vertegenwoordigers van de godsdiensten zou groeien. Zo goed zorgde de overheid voor de Joden.⁹³ Een dergelijke uitval was begrijpelijk gezien de situatie in Frankfurt, waarop zij geënt was. De daarin geschetste leefsituatie bezat geen algemene geldigheid. Beter ware het te stellen, dat een 18e eeuwse Jood een goede kans maakte eens of tweemaal in zijn leven behandeld te worden als vee, door een bende opgeschoten jongens of soldaten gemolesteerd te worden⁹⁴, of tijdens een rechtszitting als een misdadiger en sociaal gedeklasseerde te worden afgeschilderd⁹⁵, terwijl hij in het dagelijks leven hoofdzakelijk ten behoeve van een hem vijandig gezinde omgeving werkte en zo intensief als maar mogelijk was werd uitgebuit door een staat die hem met schone leuzen naar zich toe had gelokt.

Een aantal van de typisch Rijnlandse rechten en verplichtingen kwam ook in het Limburgse voor. Met name een aantal heren van kleinere heerlijkheden nam maatregelen, die doen denken aan invloed van hun oosterburen. Hun Jodenpolitiek kende echter niet de

⁹² Stern, o.c., I-I, p. 86 en 123-126.

⁹³ Gec. bij Doubnov, o.c., t I, p. 21-22.

⁹⁴ R.A.L., Archief Schepenbank Herten, Merum en Ool, 3 okt. 1770; Landen van Overmaze 8704, Gulpen, 15 sept. 1761 en 8702, Gulpen, 28 febr. 1748.

⁹⁵ R.A.L., depot 3, 5787, Maastricht, Brabants Hooggerecht, Proces Lasey 23-12-1757; 5785 id. Proces Aaron Meyer, 22-10-1755; 5788, idem, Proces Isac Levi e.a., 14 januari 1771; Frans Archief 4311, Brigandages, 26 germinal an VI.

samenhang, die men in Gulik, Keulen en Kleef ontmoette. Een uitgebreide Jodenwetgeving kwam er niet voor. De beperkende bepalingen werden meestal slechts in de toelatingsbrieven ondergebracht, of bleken pas bij processen. Het was mogelijk, dat in enige heerlijkheden de invloed van het Rijnland indirect tot stand kwam en in eerste instantie een Brussels voorbeeld werd gevolgd. Daar had Philips IV in 1653 de grondslagen van de te voeren Jodenpolitiek als volgt vastgelegd: De toelating van Joden berust louter op een persoonlijke beslissing van de Koning. Om de problemen van religieuze, sociale en economische aard, die uit de vestiging in de Zuidelijke Nederlanden van Joden voortvloeien, zoveel mogelijk te neutraliseren, ware het Duitse voorbeeld te volgen: Aan de activiteiten van de Joden dienen de nodige beperkingen te worden opgelegd. Gezien de financiële nood van het ogenblik verdient de vestiging van Joden echter ampele overweging. Daarbij ware te bedenken, dat men omwille van het geld ook in het leger steeds lieden van minder allooi had opgenomen en dat men de laatste tijd zelfs Hugenoten in de Zuidelijke Nederlanden had toegelaten. Voorwaarde voor toelating van Joden was evenwel, dat men er zeker van kon zijn, dat zich vestigende Joden aanstonds flink in de belastingen meebetaalden.⁹⁶ In feite kwam er in de 17e eeuw nauwelijks iets van de uitvoering van deze gedachten, vooral vanwege het verzet van kerkelijke autoriteiten.⁹⁷ De diverse provincies bleven tot het midden van de 18e eeuw een eigen Jodenbeleid voeren. Pas in 1756 werd door de centrale regering een speciale Jodenbelasting ingevoerd, die 300 gulden per gezin per jaar bedroeg.⁹⁸ Ook deze maatregel vermocht de willekeur van de lokale bestuurders op het stuk van de toelating van Joden niet te verminderen. Hetzelfde gold wel voor de Jodenwetten van keizer Joseph II uit de tachtiger jaren van de 18e eeuw.⁹⁹ Ook zijn beleidsvoornemens werden niet uitgevoerd, wellicht vanwege de revolutionaire woelingen die in 1789 uitbraken.

⁹⁶ E. Ouverlaux, *Notes et documents sur les Juifs de Belgique sous l'ancien régime, Revue des Etudes Juives*, t VII, 1883, p. 264-267.

⁹⁷ S. Ullmann, *Histoire des Juifs en Belgique jusqu'au 18e siècle*, Anvers 1927, p. 80-84.

⁹⁸ Ouverlaux, o.c., *Revue des Etudes Juives*, t VIII, 1884, p. 216-222.

⁹⁹ Ouverlaux, o.c., *Revue des Etudes Juives*, t IX, 1885, p. 269-277; B. Schwinköper und F. Lanfenberger, *Geschichte und Schicksal der Freiburger Juden*, Freiburger Stadtheft 6, Freiburg, 1963, p. 7.

Opvattingen en rechtspraktijk in het Rijnland en in de Zuidelijke Nederlanden brachten sommige lokale heersers, vooral in de vrije rijksheerlijkheden, kennelijk tot de overtuiging, dat het voeren van een speciale Jodenpolitiek mogelijkheden bood, om bijzondere economische activiteiten in hun gebied tot ontwikkeling te brengen en additionele inkomsten te verwerven. Voorbeelden daarvan werden in het Maasdal aangetroffen in Elsloo, Gronsveld, Rekem, Petersheim en Dalenbroek.

De staatsrechtelijke positie van Elsloo was tussen 1550 en 1793 buitengewoon onduidelijk. Die onzekerheid bleef ook nadat er formele regelingen waren getroffen. Ondanks het feit, dat Joseph II bij het tractaat van Fontainebleau zijn rechten op dit gebied overdroeg aan de Staten-Generaal, bleef het lokale bestuur zich gedragen, als ware Elsloo een vrije rijksheerlijkheid.¹⁰⁰ De Jodenpolitiek werd dientengevolge bepaald door de lokale heren, de graven van Arberg. Voorzover bekend, stonden zij voor het eerst in 1699 een Jood toe zich in Elsloo te vestigen en het slagersbedrijf uit te oefenen. Behalve de gewone lasten moest hij een speciale recognitie van 4 Rijksdaalders per jaar betalen. In 1727 werd deze Jodenbelasting uitgebreid met een merkwaardige heffing in natura: voortaan moesten ook alle runds- en ossetongen op het Kasteel geleverd worden.¹⁰¹ Over de positie van de Joden in het graafschap Gronsveld, dat in de 17e en 18e eeuw steeds als vrije rijksheerlijkheid werd erkend en waarvan de graaf op de Rijksdag stemgerechtigd was¹⁰², zijn we voorhands slecht ingelicht. Een brief van de grafelijke commissaris W. Zöllner aan rentmeester Lebens uit 1780 vermeldde slechts, dat de 'schmous Abraham van Eysden 't schutzgeld met eenen ducaten (heeft) te betaelen'¹⁰³, waaruit men mag afleiden, dat ook in Gronsveld de Joden via een recognitie persoonlijke bescherming van de soeverein genoten. Het was niet duidelijk of deze bescherming een recht tot vestiging inhield, of alleen het recht om handel te drijven. Die vraag zouden we vermoedelijk kunnen oplossen, als we wisten, wie met Abraham van Eysden bedoeld werd. In feite komen twee personen in aanmerking, vooreerst Abraham Coopman, een nogal vermogende

¹⁰⁰ P. L. Nève, *Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden*, Assen 1972, p. 304-305.

¹⁰¹ P(ierre) D(oppler), Verlof aan een Jood verleend, om in Elsloo te mogen wonen, *Maasgouw*, jrg. 39, 1919, p. 56.

¹⁰² Nève, o.c., p. 318.

¹⁰³ Brief van 27-12-1780, mij vriendelijk medegedeeld door E. J. M. Jaspers te Gronsveld.

Jood, die tussen 1779 en 1782 vrijwel zeker voortdurend in Eijsden woonde, maar als slager zijn waren ook in de omgeving uitdroeg.¹⁰⁴ Het is heel onwaarschijnlijk, dat hij in Gronsveld meer dan een recht om handel te drijven kocht. Een eventueel tijdelijke vestiging van een uit Eijsden afkomstige Jood in Gronsveld is evenmin waarschijnlijk, indien men Abraham van Eysden identificeert met een lid van de sinds 1708 in Eijsden gevestigde familie Caen. Uit die familie komt immers slechts in aanmerking Abraham Seligman Caen, een handelaar in vee en schapenvellen. Ook van hem staat vast, dat hij in de loop van 1780, alsmede in 1782 in Eijsden woonde.¹⁰⁵ Zijn oom Abraham Sr. kwam niet in aanmerking, omdat hij vóór 1777 was overleden.¹⁰⁶ Coopman en Abraham Seligman Caen waren de enige Joden, die de voornaam Abraham droegen, in Eijsden geboren waren en zodoende in aanmerking kwamen voor de denominatie 'van Eysden'.

In Rekem waren reeds in de eerste helft van de 17e eeuw Joden gevestigd.¹⁰⁷ Evenals Gronsveld werd ook Rekem tot het begin van de Franse overheersing door iedereen onbetwist als vrije rijkshoofdelijkheid erkend.¹⁰⁸ Tenminste vanaf 1442 was de positie van de heren van Rekem als vrije rijksheren duidelijk.¹⁰⁹ De vestiging van Joden in dit gebied hield verband met het de lokale heren toevallend muntregaal, dat rond 1650 nog slechts beperkte betekenis had. Door de strijd tegen de hagemunterij in de diverse particuliere muntplaatsen in de Nederlanden was ook in Rekem de activiteit van de munt teruggelopen. In het begin van de 17e eeuw werd er feitelijk alleen nog kopergeld geslagen, onder toezicht van de Keulse munt.¹¹⁰ De graaf bemoeide zich slechts in bescheiden mate met de muntslag en liet de diverse muntmeesters voor eigen rekening duiten fabriceren, een activiteit die niet altijd winstgevend was.¹¹¹

¹⁰⁴ R.A.L., L.v.O. 5297-8, Crim. Akten Eijsden en 9896 Civ. Akten Oost.

¹⁰⁵ R.A.L., L.v.O., 5187, Civ. Akten Eijsden 5 mei 1780 en 4 sept. 1782.

¹⁰⁶ R.A.L., L.v.O. 5186, Civ. Akten 1777 en 1778, t.a.v. wed. Abraham Caen.

¹⁰⁷ R. A. Hasselt, Archief van de schepenbank Rekem, 137 en 481, civiele processen betreffende Hertog Jude, resp. 1645 en 1649.

¹⁰⁸ Nève, o.c., p. 459.

¹⁰⁹ M. J. Wolters, *Notice historique sur l'ancien comté impérial de Reckheim, dans la province actuel de Limbourg*, Grand 1848, p. 140-141.

¹¹⁰ F. B. M. Tangelder, *Muntheer en muntmeester. Een studie over het Berghse muntprivilege in de tweede helft der zestiende eeuw*, Arnhem 1955, p. 12-13, 18-19 en 39.

¹¹¹ R. A. Hasselt, Archief Schepenbank Rekem 166, Brief van 4 mrt. 1702, Rekening der Muntassociatie over 1700 en 1701.

Tenminste twee Joden, Hartoch Jude¹¹² en Hertoch Jacob van Gelder¹¹³, waren er in de 17e eeuw als muntmeesters werkzaam. Zij stonden onder rechtsbescherming van de graaf en gingen bij hem in beroep tegen aantasting van hun rechten door de schepenen.¹¹⁴ Mede door de terughoudendheid van de landsheer was hun positie in Rekem nogal wankel.¹¹⁵

Het juist ten noorden van Maastricht gelegen Petersheim vormde van oudsher een rijksonmiddellijke heerlijkheid. In 1473 werden leden van het geslacht De Merode, die het gebied bestuurden, verheven tot keizerlijke en rijksbaronnen.¹¹⁶ Tenminste vanaf 1701 woonden er in het tot Petersheim behorende gehucht Smeermaas Joden. Smeermaas was in de 18e eeuw een opkomend handelscentrum, waarheen veel schippers hun toevlucht namen, die de hoge bevrachtingskosten in Maastricht wilden ontgaan.¹¹⁷ Pas betrekkelijk laat, nl. vanaf 1778, kan worden aangetoond, dat de graaf van Petersheim een actief vestigingsbeleid voerde en de rechten en plichten van de Joden nadrukkelijk vastlegde. Het in dat jaar gevoerde proces maakt het onwaarschijnlijk, dat er voordien een ongeschreven Jodenrecht had gegolden. De moeilijkheden ontstonden, toen een aantal handelaren uit Smeermaas protesteerde tegen vermeende concurrentie door een pas gevestigde Jood, Levi Moses.¹¹⁸ De vestigingsvergunning was hem verleend mits dubbele belasting werd betaald¹¹⁹, zijnde een bedrag van 30 gulden per jaar.¹²⁰ Daartegenover stond, dat Levi Moses was vrijgesteld van karweien.¹²¹ Dat het hier om een betaling voor vestigingsrechten ging, bleek uit de motivering, die de burgemeesters in hun protestbrief gaven. Volgens hen was de dubbele belastingheffing een 'tribut,

¹¹² R. A. Hasselt, Schepenbank Rekem 853, proces tegen Hartoch Jude wegens muntvervalsing, 1657-8.

¹¹³ R. A. Hasselt, Schepenbank Rekem 166, proces tegen Hertog Jacob van Gelder, wegens schulden van de 'Societeit der Munte', 1702-03.

¹¹⁴ R. A. Hasselt, Schepenbank Rekem 137, Gravamina (3 november 1645).

¹¹⁵ J. Lyna, De Joden in de Maasvallei, *Brabantse Folklore*, dl X, 1932, p. 422.

¹¹⁶ Nève, o.c., p. 451-453.

¹¹⁷ G.A.M., Rekwesten 235, Rekwest van de schippers, d.d. 5 juli 1751.

¹¹⁸ R. A. Hasselt, Archief Heerlijkheid Petersheim XIII J, Dossier Vestigingen, Rekwest 12 mei 1778.

¹¹⁹ R. A. Hasselt, Petersheim XIII J, Brief van de gravin de Mérode aan drost Montaigne, d.d. 6 mrt. 1778.

¹²⁰ Lyna, o.c., p. 422.

¹²¹ R. A. Hasselt, Petersheim XIII J, Rekwest der handelaren, d.d. 12 mei 1778.

que les israélites octroyés dans ces pays ne payent point à titre de l'assurance, que les ordonnances y exigent généralement en faveur du public et des co-manants, mais taxativement pour la tolerance et l'asyle, que l'on y accorde à ces citoyens du monde'.¹²² De burgemeesters probeerden daarom met succes de betaling af te dwingen van een waarborgsom van 200 pattacons, zoals die normaal geheven werd van binnenkomende vreemdelingen. Bovendien lieten zij eens te meer¹²³ vastleggen, dat de Joden zich dienden te onthouden van elke economische activiteit boven en behalve het slachten van vee.¹²⁴ Deze laatste bepaling had kennelijk weinig praktisch effect. Levi Moses handelde vanaf 1783 tot zijn vertrek naar Gulpen begin 1788 voortdurend in textiel, zakhorloges e.d.¹²⁵ Hij nam zelfs personeel in dienst, dat dergelijke waren op het omringende platteland uitventte.

Dalenbroek, dat vlak bij Roermond lag, kende een uiterst merkwaardige bestuursstructuur. Het werd niet tot de vrije rijksheerlijkheden gerekend¹²⁶, maar de plaatselijke heren gedroegen zich vaak wel als zodanig. Volgens sommige auteurs gebeurde dit, omdat de bezittingen deels Gelders, deels Guliks leen waren¹²⁷, waardoor het de lokale heer mogelijk was zich vrijwel geheel aan zowel de jurisdictie van de een, als die van de ander te onttrekken. Volgens anderen was het gebied zelfstandig, omdat de heer van Dalenbroek 'gebiedend heer en soeverein van het land was met volledige overheidsmacht' vanwege een oorkonde uit 1464, waarin hem de heerlijkheid 'als rechter erflandheer' werd verkocht.¹²⁸ Vast staat, dat Dalenbroek tot het einde van de 18e eeuw was vrijgesteld van de betaling van directe belastingen aan de landsheer¹²⁹, en door de Oostenrijkse regering gerekend werd tot de vrijheerlijkheden

¹²² R. A. Hasselt, Petersheim XIII J, De burgemeesters van Petersheim aan de gravin, d.d. 13 mrt. 1780.

¹²³ R. A. Hasselt, Petersheim XIII J, Antwoord van de gravin op het rekest der handelaren, z.d. (1778).

¹²⁴ R. A. Hasselt, Petersheim XIII J, Antwoord van de gravin op de brief der burgemeesters, z.d. (1780).

¹²⁵ O. a. Lyna, o. c., p. 421.

¹²⁶ Nève, o. c., vermeldt het als zodanig dan ook niet.

¹²⁷ P. A. W. Dingemans, *Inventaris der Archieven van de heerlijkheid Dalenbroek*, Maastricht 1975, p. 5-6.

¹²⁸ J. Linssen, *De Grondheerlijkheid Leeuwen onder Maasniel*, *De Maasgouw*, jrg. 89, 1970, k. 68.

¹²⁹ F. J. M. van der Steen, *Heerlijke rechten der heren van Daalenbroek te Herten in de achttiende eeuw*, *1000 Jaar Herten*, Herten 1968, p. 31.

gelegen binnen Oostenrijks Opper-Gelder.¹³⁰ Of nu de bemoeienissen van de heren van Dalenbroek met Joden, waarvan in de 16e eeuw al een voorbeeld werd gevonden¹³¹, voortsproot uit een enigszins eigenzinnige interpretatie van landsheerlijke bevoegdheden of uit een arbitraire uitbreiding van het hen toekomende recht toestemming te verlenen tot het uitoefenen van economische activiteiten, zoals 'ketelbueterije, houden van herberg en ander handtwerck'¹³² was niet meer uit te maken. Wel bleek, dat de Baronesse van Rollingen, als een pretendent voor de heerschappij in Dalenbroek, tijdens de zeer gecompliceerde procedure over de erfenis van haar man¹³³ een eigen Jodenpolitiek probeerde te voeren. De barones had voorlopig toestemming verleend aan zekere Joseph Jacob om in Maasniel te wonen, maar trok die toestemming in, toen daartegen van de zijde der bevolking verzet rees. Men had haar te verstaan gegeven, dat 'dusdanige ongeloofige ende aen alle de werelt odieuse menschen niet en behooren getolereerd te worden'.¹³⁴

De regelingen, die de hierboven vermelde kleine vorsten langs de Maas troffen met betrekking tot de Joden, waren niet meer dan zwakke afspiegelingen van de uitvoerige en ingrijpende Jodenreglementen, die in de grote Rijnlandse territoria in de 17e en 18e eeuw in zwang waren. Wellicht maakten de hier voorkomende regelingen echter nog meer dan hun Rijnlandse voorbeelden de werkelijke bedoeling van het aan banden leggen van de Joden duidelijk: de Joden dienden primair een bijdrage te leveren aan het streven tot versterking van het vorstelijk gezag door een krachtig financieel beleid en een naar autarkie strevende economische politiek. Daartoe was het nodig de belastingdruk zo te herleiden, dat de inkomsten zo weinig mogelijk aan de lokale gemeenschappen en zo veel mogelijk aan de gezagsdragers ten goede kwamen. Karweien die veelal bestonden in het onderhoud van wegen en waterlossingen, waren bijvoorbeeld dienstbaar aan de dorpsgemeenschap en

¹³⁰ A.R.A.B., Archives du Conseil du Gouvernement Général, no. 2080, terres franches de Gueldre 1787-88.

¹³¹ P. A. W. Dingemans, De perikelen van een pandjesbaas in de 16e eeuw, *De Maasgouw*, jrg. 88, 1969, k. 133.

¹³² Van der Steen, o.c., p. 31.

¹³³ J. B. Sivré, De vrijheerlijkheid en de vrijheren van Daelenbroek, *P.S.H.A.L.*, t XXIV, 1889, p. 118-123.

¹³⁴ R.A.L., Archief Heerlijkheid Dalenbroek, no. 580, Processtukken der bank Maasniel, Bericht van de amtman, d.d. 31 mrt. 1716.

dienden te worden vervangen door een direct door de vorst te innen belasting. Om een ander voorbeeld te noemen: In economisch opzicht was het op het einde van de 18e eeuw bijzonder nuttig de Joden in te schakelen als slagers, zodra de vleesvoorziening door de epidemische veesterfte¹³⁵ ernstig in gevaar was. Zodra de lokale slagers, die hun slachtvee in de onmiddellijke omgeving van hun vestigingsplaats inkochten geen gezonde beesten meer konden verkrijgen, brachten de Joodse slagers met hun wijd verbreide handelscontacten uitkomst.

De Rijnlandse Jodenpolitiek hinkte in de 18e eeuw kennelijk op twee gedachten. De landsheren gebruikten haar als een middel om hun mercantilistische doelstellingen te realiseren, de lokale bestuurders frustrerden haar in de hoop de belangen van de autochtone middenstand veilig te kunnen stellen. Alvorens de consequenties van die tweeslachtigheid te onderzoeken, zullen wij echter eerst de ontwikkelingen in de Staatse gebieden schetsen.

II. Staatse Jodenpolitiek

Een groot deel van onze conclusie over de ontwikkeling van het Joodse leven in het Rijnland geldt ook voor de Staatse gebieden. In de literatuur werd vaak in retorische volzinnen de positie van de Joden in de Nederlanden als de best mogelijke afgeschilderd.¹³⁶ Met name Amsterdam gold als een paradijs op aarde, waar de Joden zich in religieus, sociaal en economisch opzicht naar verkiezen konden ontplooiën.¹³⁷ Reeds Brugmans¹³⁸ sprak zijn twijfel uit over deze opvatting. Hij onderscheidde verschillende houdingen ten opzichte van het Jodendom, al naar gelang het om overheid, Kerk of bevolking ging. De overheid was welwillend en verdraagzaam; de kerk afkeurend en onverdraagzaam en de bevolking gematigd en onverschillig. Met name de vraag of de rol van de overheid werke-

¹³⁵ B. H. Slicher van Bath, *Duizend Jaar landbouw in de Nederlanden in vogelvlucht (800 tot 1800)*, *Landbouugeschiedenis*, 's-Gravenhage 1960, p. 79.

¹³⁶ R. R. Palmer and J. Colton, *A history of the modern world*, New York 1961, p. 138; G. L. Mosse, *Changes in religious thought*, *The New Cambridge modern history*, vol IV, Cambridge 1970, p. 201.

¹³⁷ J. Parker, *Geschiedenis van het Joodse volk*, Den Haag 1964, p. 118-9; A. L. Sachar, *A history of the Jews*, New York 1967, p. 230.

¹³⁸ H. Brugmans, *De houding van Staat en Kerk ten opzichte van de Joden. Hun betrekkingen tot de overige bevolking*, *Geschiedenis der Joden in Nederland*, o.r.v. H. Brugmans en A. Frank, dl I, Amsterdam 1940, p. 642.

lijk zo positief was, zal hier ter discussie moeten worden gesteld.

Recent onderzoek maakte duidelijk, dat tenminste in de eerste jaren van de 17e eeuw de Joden in Amsterdam zulke ernstige moeilijkheden ondervonden, dat zij zelfs overwogen elders een goed heenkomen te zoeken¹³⁹, bijvoorbeeld door uit te wijken naar Alkmaar (1604), Haarlem (1605) of Rotterdam (1610).¹⁴⁰

In deze zelfde tijd (1614) werd in Hoorn een wreed vonnis geveld tegen een drietal personen die tot het Jodendom waren overgegaan.¹⁴¹ Nu kan men met enig recht opmerken dat de aarzelende, soms zelfs duidelijk anti-Joodse houding van enige lokale overheden in deze jaren niet veel te betekenen had, omdat de gedachten over de te voeren Jodenpolitiek nog niet waren uitgekristalliseerd. Dat gebeurde eerst bij de befaamde resolutie van de Staten van Holland en Westfriesland van 13 december 1619, waarin vastgelegd werd, dat het Jodenvraagstuk kon worden overgelaten aan de prudence der steden, elk voor zich.¹⁴²

Voordien had zich een uitvoerige discussie over de te voeren Jodenpolitiek ontsponnen, waarbij het er meermalen naar uit had gezien, dat in de Noordelijke Nederlanden soortgelijke regelingen als in het Rijnland tot stand zouden komen. Een eerste maal hadden de Staten-Generaal zich met de Joden bezig gehouden in 1577.¹⁴³ Zij hoopten toen Joden naar Antwerpen te kunnen halen, omdat zulks 'groottelijcx dient tot welvaren van de Lande in 't generaal en dijen van de Stadt in 't particulier'. Onderhandelaars werden naar Duitsland gestuurd, om de Joden te laten weten, dat de Staten-Generaal de vestiging van Joden in Antwerpen op prijs stelden en ten aanzien van godsdienstige vraagstukken via de Duitse consistories met hen tot overeenstemming wilden komen. Van de Joden werd verwacht, dat zij zouden deelnemen aan de financiering van de oorlog met Spanje en dat zij hun invloed in Constantinopel — die in de Nederlanden bekend was via de Levanthandel¹⁴⁴ — zouden

¹³⁹ R. Lears, *Het Joodse leven. Van de verwoesting van Jerusalem tot onze dagen*, Amsterdam 1955, p. 151-153.

¹⁴⁰ M. H. Gans, *Memorboek. Platenatlas van het leven der Joden in Nederland van de middeleeuwen tot 1940*, Baarn 1971, p. 27.

¹⁴¹ Gans, *Memorboek*, o.c., p. 28.

¹⁴² Brugmans, *Geschiedenis der Joden in Nederland*, o.c., p. 632.

¹⁴³ J. H. Prins, *Prince William of Orange and the Jews*, *Zion*, vol XV, 1950, p. VIII en p. 93-105.

¹⁴⁴ J. G. van Dillen, *Van Rijkdom en Regenten*, 's-Gravenhage 1970, p. 75 en 570-1.

aanwenden, om de Turken te bewegen de Spanjaarden aan te vallen, zodat veel troepen van Philips II in het Middellandsezegebied zouden worden gebonden.¹⁴⁵ Verzet van de zijde der Calvinistische predikanten leidde voorshands niet tot resultaat.¹⁴⁶

Vanaf 1611 werd het Jodenvraagstuk in Holland en Westfriesland acuut. De vestiging van enkele honderden Maranen had geleid tot vrees voor vermenging van Joden en Christenen door huwelijken. Bovendien waren enkele gevallen van Joods proselitisme bekend geworden, die veel aanstoot hadden gegeven.¹⁴⁷ De pensionarissen van Amsterdam en Rotterdam, resp. Adriaan Pauw en Hugo de Groot kregen opdracht voorontwerpen voor een Jodenreglement te maken. Hun opvattingen stonden diametraal tegenover elkaar. Pauw stelde een ontwerp-resolutie op vol 'scherpe bevelen ende peenen'¹⁴⁸, terwijl de libertijn De Groot een zeer vrijzinnig ontwerp maakte, waarin voornamelijk op grond van natuurrechtelijke overwegingen gepleit werd voor toelating der Joden en voor vrijheid van godsdienstuitoefening voor deze groep.¹⁴⁹ De tegenstellingen tussen Pauw en De Groot maakten de Staten waarschijnlijk huiverig om snel een beslissing te nemen in een affaire, die kennelijk zo nauw samenhang met het conflict tussen Rekkelijken en Preciezen, tussen Oldenbarnevelt en Maurits.¹⁵⁰ Pas na de veroordeling van Oldenbarnevelt en De Groot kwam men op de zaak terug, maar ook toen werd geen duidelijke uitspraak gedaan. De steden mochten ter zake hun eigen beleid bepalen.

Het gevolg van deze halfslachtige beslissing was, dat langzamerhand in het Staatse gebied een grote rechtsongelijkheid voor Joden ontstond. Zo werd in 1718 in Naarden een resolutie uitgevaardigd, waarbij aan Joden die zich alsnog in die stad zouden vestigen, handelsbelemmeringen in de weg werden gelegd.¹⁵¹ Dit raadsbesluit

¹⁴⁵ Prins, o.c., p. 97-99.

¹⁴⁶ Prins, o.c., p. VIII.

¹⁴⁷ W. J. M. van Eysinga, *De Groots Jodenreglement, Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, nwe reeks, deel 13, no 1, 1950, p. 2.*

¹⁴⁸ Vermoedelijk de 'Ordonnantie d. Staten v. Holland betr. de Joden in 1864' bij Nijhoff met een collectie Grotiana verkocht; Cfr. Van Eysinga, o.c., p. 3, n 2.

¹⁴⁹ Hugo de Groot, *Remonstrantie nopende de ordre dije in de landen van Hollandt ende Westvrieslant dijert gestelt op de Joden*, uitg. d. J. Meyer, Amsterdam 1949.

¹⁵⁰ Van Eysinga, o.c., p. 3.

¹⁵¹ C. Reynders, *Joden en overheid in het 18e eeuwse Naarden, Studia Rosenthaliana*, vol VI, 1972, p. 77.

werd in de loop van de 18e eeuw, tot in 1796, herhaaldelijk gebruikt, om de activiteiten van de Joden aldaar te beperken, vooral wanneer de belangen van enig gilde zich tegen Joodse handel en nijverheid verzetten.¹⁵² Veel eerder waren soortgelijke maatregelen in Amsterdam getroffen. Daar waren de Joden in 1632 uitgesloten van de z.g. poortersnering¹⁵³, d.w.z. van alle activiteiten die in gildeverband georganiseerd waren, of waarvoor burgerschap vereist was.¹⁵⁴ Tot het einde van de 18e eeuw werd deze keur gebruikt, om de Joodse detailhandel te beperken tot de verkoop van kruidenierswaren, tabak en alcoholhoudende dranken.¹⁵⁵ Hoorn, Edam en Haarlem troffen in de dertiger jaren van de 17e eeuw soortgelijke maatregelen.¹⁵⁶ Dit wegdrukken van Joden uit de kleinhandel trof uiteraard primair de financieel zwakkeren en droeg daarom in belangrijke mate bij tot het ontstaan van het ontstellend pauperisme onder de Joden, zoals dat in het begin van de 19e eeuw nog aan de dag trad.¹⁵⁷ Economische beperkingen van dezelfde aard, als hiervoor beschreven, kwamen ook in andere gewesten voor. In Deventer werden tussen 1650 en 1658 diverse acties ondernomen, om de Joodse kleinhandel te beperken tot die in zuidvruchten.¹⁵⁸

Soortgelijke maatregelen werden ook in Zwolle¹⁵⁹ en nog in de nadagen van het Ancien Régime in Kampen¹⁶⁰ getroffen. Behalve in de steden verzetten zich ook op het Overijsselse platteland de gilden en de kleine handelaren tegen de Joden. Voorbeelden daarvan werden aangetroffen te Ootmarsum¹⁶¹, Zwartsluis¹⁶² en in het

¹⁵² Reynders, o.c., p. 77-80.

¹⁵³ J. Zwarts, De Joodse gemeenten buiten Amsterdam, *Geschiedenis der Joden in Nederland*, o.c., p. 388.

¹⁵⁴ J. Noordkerk, *Verhandeling over het Amsterdamsche Poorterschap*, Ms., G.A. Amsterdam 1753, no 3.

¹⁵⁵ C. Reynders, *Van Joodsche natiën tot Joodsche Nederlanders. Een onderzoek naar ghetto- en assimilatieverschijnselen tussen 1600 en 1942*, Amsterdam z.j., p. 24.

¹⁵⁶ Zwarts, *Joodse gemeenten*, o.c., p. 388 en Reynders, *Joodsche natiën*, o.c., p. 24.

¹⁵⁷ S. Kleerekoper, *Het Joodse proletariaat in het Amsterdam van de 19e eeuw*, *Studia Rosenthaliana*, I, 1967, p. 100-101.

¹⁵⁸ H. Poppers, *De Joden in Overijssel van hunne vestiging tot 1814*, Utrecht-Amsterdam 1926, p. 11-12.

¹⁵⁹ Zwarts, *Joodse gemeenten*, o.c., p. 403.

¹⁶⁰ Poppers, o.c., p. 32-33.

¹⁶¹ Poppers, o.c., p. 35.

¹⁶² Poppers, o.c., p. 36.

Deldener ambacht.¹⁶³ Recent onderzoek¹⁶⁴ toonde aan, dat zich in Leeuwarden hetzelfde probleem voordeed, zij het dat men in 1759 een andere oplossing vond: De Joden, die een winkel hadden, mochten hun bedrijf blijven uitoefenen, mits zij met de gilden tot overeenstemming kwamen omtrent de betaling van een vergoeding. Uitbreiding van het aantal vestigingen werd verboden.

Behalve de rechtsongelijkheid en rechtsonzekerheid, die ontstond door een voortdurend veranderend en van plaats tot plaats verschillend vestigingsbeleid en de problemen, die de Joden op allerlei plaatsen hadden met de gilden, die zich krampachtig verzetten tegen iedere aantasting van hun monopoliepositie¹⁶⁵, vormde ook de grote verscheidenheid in rechtspraktijk een ernstige bedreiging voor hen. Bij afwezigheid van duidelijke wettelijke maatregelen en rechtsnormen was hun juridische status in de Staatse gebieden vaak afhankelijk van de persoonlijke welwillendheid van magistraten. Dat impliceerde, dat de Joden grote moeilijkheden konden ondervinden, indien een bepaalde gezagsdrager op eigen initiatief anti-Joodse maatregelen afkondigde. Bekend zijn in Amsterdam de acties van de leider der Doelisten, Daniël Raap, om de Joden uit de handel te verdrijven¹⁶⁶, en het optreden van de schout Mr. Willem Huyghens, die weigerde bepaalde verordeningen uit te voeren.¹⁶⁷

Alle hiervoor genoemde vormen van rechtsongelijkheid en rechtsonzekerheid, waarmee de Joden in de Zeven Provinciën geconfronteerd werden, deden zich ook in de Staatse gebieden langs de Maas tussen Venlo en Maastricht voor. De steden Venlo, Roermond en Maastricht waren er op uit Joden te weren. In Venlo en Roermond hield men streng vast aan de uitvoering van het plakkaat van 17 mei 1570, waarbij aan de Joden het wonen in het her-

¹⁶³ Poppers, o.c., p. 20.

¹⁶⁴ H. Beem, *De Joden van Leeuwarden. Geschiedenis van een Joods cultuurcentrum*, Assen 1974, p. 74.

¹⁶⁵ J. C. G. M. Jansen, *De relaties tussen stad en platteland rond Maastricht in de 18e en het begin van de 19e eeuw. Een terreinverkenning*, *Sociaal- en Economisch-Historisch Jaarboek*, dl XXXVIII, 1975, p. 77; A. Ch. Braatbard, *De Zeven Provinciën in beroering. Hoofdstukken uit een jiddische kroniek over de jaren 1740-1752*, ed. L. Fuks, Amsterdam 1960, p. 106-122.

¹⁶⁶ Braatbard, o.c., p. 119-121.

¹⁶⁷ Braatbard, o.c., p. 115.

togdom Gelre werd verboden.¹⁶⁸ In 1780 wist men te Venlo een poging van de Jood Martin Jos Manuel, om door interventie van de Raad van State vestigingsrecht in de stad te verkrijgen, te verijdelen.¹⁶⁹ Twee jaar later werd Henri Levi Lippman uit Roermond geweerd, hoewel zijn optreden een economisch voordeel voor de stad werd genoemd¹⁷⁰ en Joseph II een voorstander van deze vestiging was, louter omdat het edict van 17 mei 1570 zulks verbood.¹⁷¹ Er werd tijdens ons onderzoek geen enkele aanwijzing gevonden, dat illegale vestigingen in deze steden werden toegestaan. De vijf Joden, die in Venlose processen uit de 18e eeuw voorkwamen, verbleven slechts enkele dagen in die stad. Pas in 1807 kwam een definitieve vestiging tot stand van een Jood te Venlo.

Heel anders lag de zaak in Maastricht. Daar werd in 1785 nog een raadsbesluit¹⁷² uitgevaardigd, waarbij bepaald werd, dat er slechts drie geotrooieerde Joden in de stad mochten blijven wonen en alle anderen binnen 72 uur moesten verdwijnen. Bovendien mocht voortaan geen Jood in de stad overnachten, tenzij hij uitdrukkelijk toestemming van de burgemeester had. In de praktijk werden veel meer Joden toegelaten. De verordening van 1785 kon zelfs niet worden uitgevoerd. De eerste maal, dat de onderschout een Jood, die meer dan drie nachten in Maastricht was gebleven, de stad uitzette, raakte hij daarover al in conflict met het Brabants Hooggerecht, dat pretendeerde de uitsluitende bevoegdheid tot stadsverwijzing te bezitten.¹⁷³ De rechtbank ging zover, dat zij de betreffende onderschout, Olivette, veroordeelde tot twee dagen hechte-

¹⁶⁸ G. A. Venlo, Oud Archief 1540, Extract uyt den Tweeden Tome der privilegien van de Stadt Ruremonde, fol. 265, Placcaert verbiëdende aen de Joden, het woonen in den vorstendom Gelre ende graefschap Zutphen, 15 mei 1570.

¹⁶⁹ G. A. Venlo, Oud Archief 1540, stukken over het rekwest van de Jood Martin Jos Manuel, die zich in Venlo wil vestigen, 1780; ARAB, Conseil privé 708A, stukken betreffende Henri Levy Lippman, 1782.

¹⁷⁰ ARAB, Conseil Privé 708A, Extract du protocoll du Conseil du 20-02-1782.

¹⁷¹ ARAB, Conseil Privé 708A, Brief van het stadsbestuur van Roermond aan Joseph II, 1-02-1782.

¹⁷² G. A. Maastricht, Raadsverdragen van Maastricht, d.d. 26 sept. 1785. Als afzonderlijke publicatie gedrukt en opgenomen in *Recueil der Recessen wegens beyde de genaedige Heeren en Princen alhier geemaneert in den Jaere 1665*, Maastricht 1719 (sic!), Aanhangsel p. (383) - (389).

¹⁷³ R.A.L., Archief Brabants Hooggerecht te Maastricht 6396, proces verbaal d.d. 9 jan. 1786.

nis op water en brood.¹⁷⁴ Zij protesteerde fel, eerst bij de stedelijke Raad en vervolgens bij de Staten-Generaal tegen de verordening van 1785, die naar haar mening strijdig was met het algemene recht, omdat de Maastrichtse Joden onder speciale jurisdictie en souvereiniteit van de Staten-Generaal zelf zouden staan.¹⁷⁵ Verdere pogingen om de ordonnantie op de Joden te effectueren schijnen niet meer te zijn ondernomen. Het aantal Joodse gezinnen in Maastricht vertoonde noch in 1785 noch daarna een daling. Het bleef vanaf 1785 boven de tien en liep rond 1790 op tot ruim twintig.¹⁷⁶

Tabel I. *Joodse gezinnen in Maastricht 1782-1794. Absolute aantallen.*^{176a}

1782	1783	1784	1785	1786	1787	1788	1789	1790	1791	1792	1793	1794
8	9	10	12	12	15	14	18	21	22	21	25	22

Het ontbreken van effectieve formele regelingen omtrent de positie der Joden in Maastricht betekende evenwel niet, dat de Joden in de stad rustig hun gang konden gaan. Met name de gilden wisten het stadsbestuur herhaaldelijk te pressen tot het beperken van de activiteiten der Joden. Al in de jaren 1692-1696 waren er voortdurend moeilijkheden tussen het stadsbestuur en de Joden Machado en Pareira over hun wijze van levering van brood aan het garnizoen, waardoor de accijns op meel kon worden ontdoken¹⁷⁷, en de bakkers werden beconcurrerd.¹⁷⁸ Vooral door de krachtige bescherming die de Raad van State aan deze leveranciers van haar legers verleende, werden deze onenigheden in der minne geschikt.¹⁷⁹ In de 18e eeuw werd een oplossing voor dergelijke problemen niet meer zo gemakkelijk gevonden. In 1705 stuurden de Kremers —

¹⁷⁴ R.A.L., Archief Brabants Hooggerecht te Maastricht 6396, vonnis tegen Olivette d.d. 16 jan. 1786.

¹⁷⁵ R.A.L., Archief van het Brabants Hooggerecht te Maastricht 6396, Brief aan de Staten-Generaal d. d. 18 maart 1786.

¹⁷⁶ De cijfers zullen in een volgende publicatie worden verantwoord.

^{176a}Bron: Gezinsreconstructiekaarten. Documentatie S.H.C.

¹⁷⁷ G. A. Maastricht, Collectie Raadsverdragen, no. 90, d.d. 15-11, 24-11, 28-11 en 21-12-1692, 9 nov. 1693, 8 febr. en 2 aug. 1694.

¹⁷⁸ G. A. Maastricht, Collectie Raadsverdragen, no. 91, d.d. 19 november 1696.

¹⁷⁹ G. A. Maastricht, Collectie Raadsverdragen, no. 90, d.d. 21-12-1692, 26-04-1694 en 19-11-1696.

het ambacht der handelaren — vermoedelijk nog vergeefs aan op beperking van de detailhandel in textiel door Joden¹⁸⁰, maar in 1711 slaagde hetzelfde gilde er in vreemdelingen te weren uit elke vorm van handel, die door haar leden werd bedreven.¹⁸¹ De beslissing van 1711 werd in verscherpte vorm¹⁸² in de veertiger¹⁸³ en vijftiger jaren¹⁸⁴ nog tegen Joden toegepast. Een beslissing uit 1751 impliceerde, dat ook de groothandel aan Joden verboden werd.¹⁸⁵ Nadat de kremers in 1711 succes hadden geboekt met hun strijd tegen vreemde kooplieden, die geen lid van het gilde waren, gingen ook andere gilden tot de aanval over. De goud- en zilversmeden¹⁸⁶, de ooftmengers¹⁸⁷, de vleeshouwers¹⁸⁸, de schippers¹⁸⁹, de hoveniers¹⁹⁰ en de witmakers¹⁹¹ boekten daarbij incidenteel successen. Overigens ageerden deze gilden lang niet altijd en zeker niet uitsluitend tegen de Joden. Allerlei vreemdelingen werden door hen met argwaan gevolgd. Het was ook geenszins zo, dat het stadsbestuur onmiddellijk reageerde, wanneer een gilde zich tegen de activiteiten van vreemdelingen teweer stelde. Integendeel, wanneer men van mening was, dat zulks de economische ontwikkeling van de stad ten goede kwam, besliste men ook wel ten gunste van de Joden, zij het dat dergelijke beslissingen meestal na korte tijd weer werden ingetrokken. Zo had men in navolging van diverse steden in Holland, Brabant en Luik, in 1743 de Joden tot de groothandel in allerhande goederen toegelaten, mits zij niet meer dan 4% winstopslag berekenden en een gunstige koers van de plaatselijke munten ten opzichte van de Hollandse gulden aanhielden.¹⁹² Deze vergunning bleef echter slechts acht jaar van kracht.¹⁹³

¹⁸⁰ R.A.L., Collectie Ambachten Maastricht, no. 17, kremersambacht, d.d. 16-01-1705.

¹⁸¹ G. A. Maastricht, Coll. Raadsverdragen, no. 93, d.d. 16 febr. 1711.

¹⁸² G. A. Maastricht, Coll. Raadsverdragen, no. 93, d.d. 9 febr. 1733 en 20 april 1733.

¹⁸³ G. A. Maastricht, Coll. Raadsverdragen, no. 95, d.d. 10 sept. 1742.

¹⁸⁴ G. A. Maastricht, Coll. Raadsverdragen, no. 98, d.d. 1 dec. 1751.

¹⁸⁵ G. A. Maastricht, Coll. Rekwesten aan de Raad, no. 235, d.d. 22 nov. 1751.

¹⁸⁶ G. A. Maastricht, Coll. Raadsverdragen, no. 93, d.d. 7-12-1716.

¹⁸⁷ G. A. Maastricht, Coll. Raadsverdragen, no. 93, d.d. 1-07-1715.

¹⁸⁸ G. A. Maastricht, Coll. Raadsverdragen, no. 96, d.d. 13-04-1739 en 18-03-1737.

¹⁸⁹ G. A. Maastricht, Coll. Rekwesten, no. 235, d.d. 5 juli 1751 en 9 aug. 1751.

¹⁹⁰ G. A. Maastricht, Coll. Raadsverdragen, no. 97, d.d. 12-05-1749.

¹⁹¹ G. A. Maastricht, Coll. Rekwesten, no. 241, d.d. 12 jan. 1789.

¹⁹² G. A. Maastricht, Coll. Rekwesten, no. 235, d.d. 22 nov. 1751.

¹⁹³ G. A. Maastricht, Coll. Raadsverdragen, no. 98, d.d. 1 dec. 1751.

Veel minder kansen bood men kort daarop een groep Joodse slagers. In 1747 besloot het stadsbestuur van Maastricht enige Joden naar de stad te halen¹⁹⁴, omdat de vleesvoorziening als gevolg van de heersende besmettelijke veeziekte in gevaar was gekomen.¹⁹⁵ Na ruim een jaar werden die Joodse slagers echter weer verdreven, omdat men de problemen nu ook zonder hen kon oplossen.¹⁹⁶ Naar het schijnt werd eveneens in de veertiger jaren aan de Jood Benedict Simon verlof gegeven de geheel vervallen handel in hazen- en konijnenvellen weer op te nemen.¹⁹⁷ Deze handel was belangrijk voor de hoedenmakers en voor het vervallen gilde van producenten van luxe-lederwaren, de z.g. witmakers, waartoe ook de bontwerkers behoorden¹⁹⁸, wier grondstoffenvoorziening tot dat moment afhankelijk was geweest van de markten in Aken en Luik. In 1786 en 1789 ontstonden over deze handel moeilijkheden, omdat de armoedige witmakers niet in staat waren zonder langdurig krediet de grondstoffen af te nemen, zodat Simon er regelmatig de voorkeur aan gaf zijn voorraden buiten de stad te verkopen. De voorziening der plaatselijke looiers en leerbewerkers bleef daarom stagneren.¹⁹⁹

De bevordering van Joodse activiteiten beperkte zich klaarblijkelijk tot de toepassing van het mercantilistische beginsel, dat de stedelijke handel en nijverheid zoveel mogelijk bevorderd moesten worden en het economisch leven in de stad waar mogelijk op zelfvoorziening moest zijn afgestemd. De uitvoering van dat beginsel was primair een taak van de burgemeesters, die daarbij vaak autonoom optraden, zonder de Raad erin te kennen. De ten gunste van de Joden genomen maatregelen misten daardoor veelal een wettelijke basis en leidden tot grote verwarring. Terwijl de Joden van hun kant betoogden, dat de forse recognitie, die zij elk jaar aan de burgemeesters (!) betaalden, hen de uitoefening van elke tak van handel en nijverheid toestond²⁰⁰, werden zij met name door de stedelijke rechtbanken voor getolereerde rechtelozen gehouden. An-

¹⁹⁴ G. A. Maastricht, Coll. Rekwesten, no. 235, d.d. 20 nov. 1747.

¹⁹⁵ G. A. Maastricht, Coll. Raadsverdragen, no. 97, d.d. 20 febr. 1747.

¹⁹⁶ R.A.L., Archief van de Landen van Overmaas, no. 8702, Gulpen, Stukken betreffende krimineel proces tegen Elias Geyteles e.a., 1749.

¹⁹⁷ G. A. Maastricht, Coll. Rekwesten, no. 241, d.d. 12 jan. 1789.

¹⁹⁸ J. A. A. G. Winckers, Bijdragen tot de economische geschiedenis van de Maastrichtse lederambachten, *S.S.E.G.L.*, dl XII, 1967, p. 75.

¹⁹⁹ G. A. Maastricht, Coll. Rekwesten, no. 241, d.d. 12 jan. 1789.

²⁰⁰ G. A. Maastricht, Coll. Rekwesten, no. 241, d.d. 12 jan. 1789.

ders dan het hierboven aangehaalde proces tegen onderschout Olivette²⁰¹ scheen te suggereren, waren de Maastrichtse gerechten namelijk geenszins filosemitisch ingesteld. Hun scherpe optreden tegen het Raadsbesluit van 26 september 1785 was louter een uiting van competentiedrift en een gevolg van het streven binnen leidende Protestantse kringen Maastricht tot een Staatse stad te maken.²⁰² Op andere momenten deinsde men er niet voor terug anti-semitische kreten te uiten. Zo leest men in een requisitoir over een 'dieftagtige passie aen de Joodsche natie soo eygen'.²⁰³ Elders heette het 'dat nu de gedetineerde als eene smousinne soo wel als de overige van dat geslagte, onder meer in vehemente suspicie liggen haer dagelijcx werck te maeken van weetens en willens gestolene goederen te coopen'.²⁰⁴ Een uitvoerige philippica werd in 1771 afgestoken: 'Met één woord dat het zijn Joden van professie, die niet alleen een ingeboren haat en afkeer tegens de Christenen voeden, maer die ook als met melk ingezogen hebben om dezelve allen bedenkelijken haat en nijd toe te dragen, en zich inbeelden, dat allen hetgene door Christenen bezeten wordt, hun als het zaad Abrahams van regtswegen toekomt, en daarom ook geene swarigheid maken zig hetzelfde quovis modo eygen te maken en te steelelen, waarover zij ten minsten onder haar gewoon zijn roem te dragen en te gloriëren'. Daaruit werd de conclusie getrokken, dat Joden voor het gerecht maar raak liegen en dat men met hun getuigenissen beter geen rekening kon houden.²⁰⁵ Nog in 1787 verklaarde de hoofdschout voor het gerecht, dat men als het om niet-geoctrooierde Joden ging het normale procesrecht niet diende toe te passen.²⁰⁶ Men ontzag zich niet bij civiele procedures een Joodse eiser onder valse voorwendsels maanden gevangen te zetten.²⁰⁷ Bij processen wegens heling kwam corruptie bij herhaling

²⁰¹ Cfr. pag. 28-29

²⁰² M. G. Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw. Kerkelijke, politieke en sociale verhoudingen 1775-1801*, Assen 1964, p. 234-235.

²⁰³ R.A.L., depot 3, no. 5785, Maastricht, Brabants Hooggerecht, Criminele processtukken inzake Aaron Meyer, 22 okt. 1755 klacht en conclusie, ad 47.

²⁰⁴ R.A.L., depot 3, no. 5787, Maastricht, Brabants Hooggerecht, Criminele processtukken inzake de Jodin Lasey, 7 jan. 1758 klacht en conclusie, ad 19.

²⁰⁵ R.A.L., depot 3, no. 5788, Maastricht, Brabants Hooggerecht, Criminele processtukken inzake Isac Levi en Jacob Salomon, 14 jan. 1771 klacht en conclusie, ad 37-42.

²⁰⁶ R.A.L., depot 3, no. 6180, Maastricht, Brabants Hooggerecht, Criminele processtukken inzake de dochter van Simon Stein, 26 jan. 1787.

²⁰⁷ R.A.L., Archief Landen van Overmaas, no. 8163, Valkenburg, Processtukken tegen Anna, echtgenote van Joseph Nathan, 1760.

voor. In 1731 werden meerdere Joden uit Meerssen gedwongen zich van dergelijke beschuldigingen vrij te kopen²⁰⁸, waarbij de rechtbank zich niet ontzag, om een Jood, die beschuldigd werd van heling van een klein deel van in Aken gestolen textiel te dwingen de gehele schade van die diefstal te vergoeden. Tenzij de betreffende Jood een bedrag van 825 gulden op tafel bracht, werd de detentie ad infinitum voortgezet.²⁰⁹

Niet alleen werden incidenteel bij processen aan Joden rechtsmidelen ontzegd die voor de overige inwoners van de stad gebruikelijk waren, ook vierden zo nu en dan persoonlijke veroordelen hoogtij ten nadele van beschuldigten. Bij het zoeken naar rechtsbeginselen, die in processen tegen Joden toegepast konden worden, buitte men elke mogelijkheid uit om hard te kunnen optreden. Als algemeen axioma voor processen waarbij Joden waren betrokken gold het 'Quod cum Judaeis nulla regnitus sed rigot juris servandus est'.²¹⁰ De befaamde Maastrichtse rechtsgeleerde M. van Heylerhoff kwam in een uitvoerig advies aan de schepenbank te Gulpen tot de conclusie, dat een Jood altijd 'suspectus sit de fuga', omdat 'eenen Joode, welke natie, tenminste zoo als dezelve hier te lande bestaet, doorgaens zeer suspect is van fraude en bedrog', zodat naar zijn mening tegen hen te allen tijde het vreemdelingenrecht kon worden toegepast.²¹¹ Soortgelijke adviezen werden ook door enige van zijn collegae sinds het midden van de 18e eeuw uitgebracht.²¹² Toepassing van het vreemdelingenrecht betekende o.a., dat ook in civiele zaken gevangenneming mogelijk was; dat rechtsbijstand naar behoefte kon worden geweigerd en dat blote verdenking voldoende was, om over te gaan tot verbanning wegens landloperij.

De wanhopige juridische positie van de Joden was niet uniek. In vele opzichten lijkt datgene, wat zich bij processen tegen Joden afspeelde, op rechtsgebruiken, die tijdens processen tegen heksen,

²⁰⁸ R.A.L., depot 3, 5782, Maastricht, Brabants Hooggerecht, Criminele processtukken met betrekking tot Moises Israël Polacq en Elias Levy, 1731-1732.

²⁰⁹ R.A.L., depot 3, 5782, Maastricht, Brabants Hooggerecht, Criminele processtukken met betrekking tot Moises Israël Polacq, d.d. 15 nov. 1731.

²¹⁰ R.A.L., depot 3, 5788, Maastricht, Brabants Hooggerecht, Criminele processtukken met betrekking tot Isac Levi en Jacob Salomon, d.d. 14 jan. 1771.

²¹¹ R.A.L., Archief Landen van Overmaas, no. 8787, Schepenbank Gulpen, Civiel proces tussen Lambert Ernst en Kivi Isaac, advies d.d. 3 sept. 1770.

²¹² R. A. Hasselt, Archief van de Schepenbank Leuth, Bundel I, Proces tegen Isaac Joseph, 1751; R.A.L., Archief Landen van Overmaas, no. 5188, Schepenbank Eysden, Proces tegen diverse illegaal in Eysden verblijvende Joden, 1786.

bokkenrijders en zinnelozen werden toegepast vanaf de 16e eeuw tot de 18e eeuw. De bewijslast werd in al deze gevallen voortdurend omgekeerd en de normale regels der procesvoering doorbroken²¹³, terwijl krampachtige handhaving van de bestaande maatschappelijke verhoudingen steeds weer het uiteindelijk doel van het juridisch optreden bleek te zijn.²¹⁴

Op het platteland in de omgeving van Maastricht was de positie der Joden iets minder onzeker dan in de stad zelf. In 1731 waren voor de Staatse Landen van Overmaze enige rechtsregels voor de toelating van Joden vastgelegd, die in enige dorpen ook werden toegepast. Toelating van Joden geschiedde voortaan, indien de zich vestigende Jood een bewijs van goed gedrag uit zijn geboorteplaats of vorige woonplaats kon overleggen, en kon aantonen, dat hij 200 gulden vermogen had of dat iemand zich tot een bedrag van ten minste 300 gulden voor hem borg wilde stellen. Deze borgstelling diende 58 weken van kracht te blijven.²¹⁵ Over de interpretatie van deze rechtsregel bestonden nog wel eens misverstanden. Soms werd geëist, dat het bewijs van goed gedrag tevens passages zou bevatten 'dewelke daarenboven kunnen doen blijken van middelen tot eene eerlijke costwinning off bestaan'.²¹⁶ Elders liet men uitkomen, dat de toelating volgens de hierboven omschreven rechtsregels formeel niet meer dan tolerantie was, zoals uit de considerans van verzoeken om toelating te Beek bleek. Daar moesten de voor toelating opterende Joden zelf laten weten, 'dat Haar Hoogmoogende by oogluykinge de Joodse natie binnen desen lande is duldende en de Remonstranten van geen erger conditie en kunnen wesen als d'andere van deselve natie'.²¹⁷

Vaak werd de uitvoering van de verordening van 1731 verwaar-

²¹³ I. J. Schöffer, Heksengeloof en heksenvervolging. Een historiografisch overzicht, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jrg. 86, 1973, p. 215-235; J. C. G. M. Jansen, Bokkenrijders-processen. Grootste gerechtelijke misgreep uit de Limburgse geschiedenis, *Limburg Vandaag*, jrg. 6, 1974, no. 9, p. 17-21 en no. 10, p. 17-21.

²¹⁴ J. C. G. M. Jansen, Gek of asociaal. De zinnelozen en hun behandeling vóór 1800, Ms., S.H.C. Documentatie; dez., De relaties tussen stad en platteland rond Maastricht in de 18e eeuw en het begin van de 19e eeuw. Een terreinverkenning, *Sociaal- en Economisch-Historisch Jaarboek*, dl. XXXVIII, 1975, p. 86-88.

²¹⁵ R.A.L., Archief Landen van Overmaas, no. 5188, Eysden, Criminele Processtukken, Zaak betreffende uitwijzing van diverse illegaal in Eysden wonende Joden, Advies van P. Banens, d.d. 10 dec. 1786.

²¹⁶ T.a.p., Advies Banens.

²¹⁷ R.A.L., Archief Landen van Overmaas, no. 4176, Schepenbank Beek, z.d.

loosd. In Eijsden gebeurde dat voor 1780; in Meerssen vanaf dat jaar, terwijl men in Heerlen en Vaals de Joden doorgaans zonder enige administratieve bekrachtiging toeliet, totdat zich moeilijkheden voordeden. Het is niet duidelijk of zulks opzettelijk gebeurde, om bij moeilijkheden des te gemakkelijker te kunnen ingrijpen. Het is evengoed mogelijk, dat de zwak bezette dorpsadministraties niet in staat waren tot een effectieve uitvoering van deze maatregelen. Zeker is, dat zo nu en dan grote problemen ontstonden, indien een nieuwe functionaris orde op zaken wilde stellen. Met name in Eijsden deed zich dat verschijnsel tussen 1778 en 1790 voor.

In dit betrekkelijk kleine dorp, dat zelfs na de vereniging met Breust in 1790 nog geen duizend inwoners telde²¹⁸ was het aantal Joodse vestigingen vanaf 1775 sterk toegenomen. Het aantal Joodse gezinnen was er gestegen van tien in 1770, via twaalf in 1774 tot zeventien in 1775, tweeëntwintig in 1776 en dertig in 1777²¹⁹, zodat het aantal Joden boven de 10% van de totale bevolking uitkwam. Deze grote toeloop was gestimuleerd door pastoor Pieters en een tweetal schepenen, Ross en Nolens, die enige leegstaande panden, die hun eigendom waren, bij gedeelten aan Joden hadden verhuurd.²²⁰ Begin 1778 begon de schout, Th. van der Wood, zich over die ontwikkeling zorgen te maken. Hij vroeg zich af, of al deze Joden wel aan de wettelijke verplichting om borgen te stellen en een verklaring van goed gedrag in te dienen, hadden voldaan. Een kort onderzoek leidde op 14 mei tot het besluit zekere Johanna Wouff met haar vier kinderen uit te wijzen, omdat zij geen borg zou hebben gesteld en omdat haar man David Coppel vanwege een civiele procedure enige tijd tevoren in gijzeling had gezeten, zodat men kon vermoeden, dat dit gezin niet van goed gedrag was.²²¹ Een protest van Johanna tegen deze uitwijzing leidde tot een nieuw onderzoek, waarbij bleek, dat David Coppel met zijn familie al sinds twintig jaar in Eijsden woonde, zodat het plakkaat van 7 september 1731, dat bepaalde, dat de borgstelling slechts gold voor hen, die minder dan een jaar en zes weken in het land woonden, niet van toepassing

²¹⁸ J. F. R. Philips, Limburgse bevolkingscijfers uit de eerste helft van de 19e eeuw, *S.S.E.G.L.*, jrg. VIII, 1963, p. 133.

²¹⁹ Deze cijfers, die berusten op een gecompliceerde reconstructie, zullen in een volgende studie worden verantwoord.

²²⁰ R.A.L., Archief Landen van Overmaas, no. 5576, Rekwesten in verband met vestigingen, 1781.

²²¹ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5186, Rekwest van Johanna Wouff aan schepenen van Eysden, d.d. 29 mei 1778.

was.²²² Daarop werd het besluit van 14 mei op tactvolle wijze teruggenomen: aan Johanna werd toegestaan om in Eijsden te blijven, totdat zij elders een woning had gevonden, zoals zij ook gevraagd had.²²³ Het principiële voorstel van de beide rapporteurs, om alle inwoners van Eijsden erop te wijzen, dat zij geen woningen of kamers mochten verhuren aan vreemdelingen zonder verblijfsvergunning van de lokale overheid, en hun verzoek om een lijst aan te leggen van al diegenen, die meer dan 58 weken in Eijsden woonden, werd wel overgenomen²²⁴, maar pas drie jaar later uitgevoerd.²²⁵

Intussen vestigden zich tien nieuwe Joodse gezinnen in Eijsden, zodat hun aandeel in de totale bevolking zeker boven 15% uitkwam, ging de schout door met het maken van soms vergezochte, maar in ieder geval voor de Joden kostbare²²⁶ moeilijkheden²²⁷ en ontstonden er conflicten tussen in Eijsden geboren Joden en enige nieuwkomers. Met name Zeligman Caen en Abraham Coopman zouden tegen de allochtonen hebben gezegd 'dat sij vreemden bougt waeren, dat sij alhier soo vrije waeren als een vogel op een boom en dat sij sig veel meer inbeelden, als andere ingezetenen'.²²⁸ In 1781 kwam het in deze gespannen situatie opnieuw tot een uitbarsting. Een van de schepenen, J. C. Röhler liet in zijn kwaliteit van armmeester een vijftal inwoners van Eijsden dagen wegens overtreding van de bepalingen op het toelaten van vreemdelingen. Hij eiste van hen een boete ten behoeve van de armenkas. Onmiddellijk ontstond er een geweldig gekrakeel. De schout protesteerde tegen het feit, dat een armmeester een kriminele zaak had aangespannen. De meerderheid van de schepenen weigerde geruime tijd hierover met

²²² R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5186, Rapport van de Schepenen Ortzeling en Boymans inzake het rekwes van Johanna Wouff, d.d. 12 aug. 1778.

²²³ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5186, Beslissing van schout en schepenen, d.d. 17 sept. 1778.

²²⁴ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5186, Rapport van Ortzeling en Boymans, d.d. 12 aug. 1778 en Resolutie van schout en schepenen van Eysden, d.d. 17 sept. 1778.

²²⁵ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5574 en 5576, Attestaties en Rekwes-ten.

²²⁶ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5297, Staat van kosten voor Abraham Michel Huyman, z.d. (1780).

²²⁷ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5186, Brief van Van der Wood aan de schepenen, d.d. 10 juni 1779 en 5576, passim.

²²⁸ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5574, Rekwes van Calmond Medex e.a., dec. 1779.

hem van gedachten te wisselen. Een van de gedaagden was medescheperen O. W. Ross, die zoveel kabaal maakte, dat hij door zijn collega's tot twee maal toe met geweld uit de vergaderzaal moest worden verwijderd. Nadat nog een van de andere schepenen uit protest tegen de procedure de zitting verlaten had, wezen de drie overgeblevenen een overigens zeer gematigd vonnis.²²⁹

Het effect van deze beslissing was nihil. Integendeel, het aantal Joden dat zonder toestemming in Eijsden verbleef, scheen alleen maar toe te nemen. Op 7 november 1782 waarschuwde de schout weer eens tegen overtreding van het plakkaat op de toelating van vreemdelingen. Hij riep alle overtreders op, om op 21 november te verschijnen, maar er kwam niemand opdagen.²³⁰ Op 10 april 1783 deed hij een nieuwe poging. Ditmaal gaf hij de namen op van negentien Joodse gezinshoofden, die zich niet aan de regels zouden hebben gehouden.

Klaarblijkelijk had Van der Wood zijn onderzoek niet al te grondig ingesteld. Onder de opgesomde personen bevond zich niet alleen Abraham Heyman, die al sinds 1780 uit Eijsden was vertrokken²³¹; ook de enige drie Joden, die sinds 1780 wel borggen hadden gesteld²³² en volledig aan de voorschriften hadden voldaan, waren op de lijst gezet. Zes anderen, die zogenaamd moesten worden uitgewezen, hadden tussen 1778 en 1781, tenminste een formeel verzoek om zich in Eijsden te mogen vestigen ingediend.²³³ Ook ten aanzien van de feitelijke verblijfsduur van de opgesomde Joden had Van der Wood zich kennelijk nauwelijks laten informeren. Slechts twee van hen, Isak Frank en een zekere Wolff — wellicht Wolff Samuel — verbleven minder dan een jaar te Eijsden, terwijl van één, Smoel Levy, niet precies kan worden vastgesteld of hij al meer dan 58 weken in Eijsden woonachtig was.

²²⁹ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5576, Proces tegen O. W. Ross en 4 anderen wegens illegale huisvesting van vreemdelingen, 5 april-5 juli 1781.

²³⁰ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5187, Rekwest van de schout aan de schepenen, d.d. 10 april 1783.

²³¹ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5574, Rekwest van Abraham Huyman, jan. 1780.

²³² R.A.L., Notariële Archieven, no. 211, Notaris Van der Wood te Eysden, Borgstelingsakten d.d. 3 mei 1780, 8 mei 1780 en 25 april 1781.

²³³ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5574, Verzoeken om vestiging in Eysden toe te staan van J. Coblentz, Cotsché Meyer, Jacob Hartog, Valk Joseph, Calmon Medex en Philip Moses Joseph, 1778-1781.

Tabel II. *Feitelijke verblijfsduren in jaren, van 18 z.g. illegaal in Eijsden verblijvende Joden op 10 april 1783.*

<u><1 j.</u>	<u>1 j.</u>	<u>2-4 j.</u>	<u>5-9 j.</u>	<u>10-19 j.</u>	<u>>20 j.</u>
2 (1)	1	5	6	2	2 (3)

Ten aanzien van Wolff Samuel dient nog te worden opgemerkt, dat de aanduiding 'Wolff' in het overzicht van de schout eventueel betrekking kan hebben op Joseph Wolff, die al vanaf 1759 in Eijsden woonde en die in 1779 een aanvraag om definitief in dit dorp te mogen verblijven indiende.²³⁴ Per saldo blijkt, dat tenminste één en ten hoogste drie Joden werkelijk kon worden verweten, dat zij de Resolutie van de Staten-Generaal van 7 september 1731 betreffende de vestiging van vreemdelingen hadden overtreden. Welke manco's men in het verzoek van de schout dadelijk heeft ontdekt, is niet duidelijk. Vast staat slechts dat aan zijn verzoek om een vervolging in te stellen geen gehoor werd gegeven.

Een nieuwe schout, Van den Heuvel, bracht de zaak in de jaren 1785-1787 opnieuw aan het rollen. Op 13 oktober 1785 verscheen een publicatie, waarin door het dorpsbestuur van Eijsden werd gewezen op de slechte reputatie van vele in Eijsden verblijvende Joden. Een groot aantal van hen zou regelmatig met de justitie in aanraking zijn gekomen. Daarom werd besloten alle niet-geadmitteerde Joden uit te wijzen.²³⁵ Omdat er kennelijk niets gebeurde, werd enige maanden later, op 26 januari 1786 een lijst met twaalf namen van Joden gepubliceerd, waarvan de dragers binnen vier dagen moesten vertrekken.²³⁶ Kennelijk voelde men zich echter niet al te zeker, want nog voor de fatale datum stemde Van den Heuvel ermee in, dat de schepenen een speciale vergadering over deze affaire zouden beleggen, om een beroep van de Joden op het hooggerecht in Valkenburg te voorkomen.²³⁷ Het uitstel scheen van korte duur. Op 10 februari 1786 rapporteerde de gerechtsbode, dat hij een elftal Joden opnieuw had aangezegd binnen drie dagen te

²³⁴ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5574, Rekwest van Joseph Wolff, dec. 1779.

²³⁵ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5188, Proces tegen een grote groep Joden, bijlage III, Publicatie van 13 okt. 1785.

²³⁶ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, uitwijzingsbevel van Philip David, d.d. 26 jan. 1786.

²³⁷ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, brief van Van den Heuvel aan president-schepenen Boymans, d.d. 29 jan. 1786.

verdwijnen.²³⁸ Het bleek echter niet mogelijk de Joden goedschiks te doen vertrekken, zodat de schout op 22 juni 1786 een proces begon, om hen met geweld uit het land van Valkenburg te laten zetten.²³⁹

Hij ging daarbij even slordig te werk als zijn voorganger. Zijn eerste opmerking, dat hij direct na zijn ambtsaanvaarding in 1783 kans had gezien de illegaal in Eijsden verblijvende Joden goedschiks te doen vertrekken is raadselachtig: Men zou veronderstellen, dat de vertrokkenen overwegend behoorden tot de groep, waartegen zijn voorganger Van der Wood juist in die tijd een procedure had aangespannen, maar dat kan niet, want van de 18 Joden, die in 1783 aanzegging kregen te vertrekken, speelden er elf weer een rol in het proces van 1786-1787. De opmerking, dat geen van de twaalf thans uit te wijzen Joden langer dan drie jaar in Eijsden verbleef, was feitelijk onjuist. In feite gold dat slechts voor een vijftal. Een even groot aantal verbleef zeven tot elf jaar in Eijsden, terwijl twee personen vermoedelijk al meer dan 25 jaar aldaar gevestigd waren.²⁴⁰

De motivering voor de uitwijzing was echter thans een geheel andere, dan die welke bij eerdere procedures naar voren was gebracht. Van den Heuvel wees erop, dat de Joden uit Eijsden vaak maandenlang afwezig waren. Niemand wist wat zij in die tijd uitvoerden. Van alle kanten kwamen er echter klachten binnen, waaruit bleek, dat zij verdacht werden van allerlei kriminele handelingen. In de loop van het proces wist hij dergelijke klachten te produceren uit Kassel²⁴¹, Gulik²⁴², Luik²⁴³, Brugge²⁴⁴, Namen²⁴⁵, Kortrijk²⁴⁶ en

²³⁸ R.A.L., Archieven der Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Bijlage II, Relas van gerechtsbode Weyers, 10 febr. 1786.

²³⁹ R.A.L., Archieven der Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Akte van beschuldiging, d.d. 22 juni 1786.

²⁴⁰ Gezinsreconstructiekaarten.

²⁴¹ R.A.L., Archieven der Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Akte van beschuldiging, d.d. 22 juni 1786.

²⁴² R.A.L., Archieven der Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Bijlage VII, Brief van de magistraat van Gulik, d.d. 3 febr. 1786.

²⁴³ R.A.L., Archieven Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Brief van schout en schepenen van Luik i.v.m. diefstal gepleegd op 20 of 21 mei 1786, z.d.

²⁴⁴ R.A.L., Archieven Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Bijlage IV, Brief van Burgemeester en schepenen van Brugge, d.d. 17 jan. 1783 (!).

²⁴⁵ R.A.L., Archieven Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Brief van de magistraat van Namen, d.d. 17 juni 1785 en Extract der registre aux sentences . . . de Namur, 7 okt. 1785.

²⁴⁶ R.A.L., Archieven Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Brief van schout en schepenen van Kortrijk, d.d. 27 juni 1785.

Rotterdam.²⁴⁷ Bovendien wees hij erop, dat ook in Antwerpen, Brussel, Leuven, Frankfurt en Rijssel verdenkingen tegen Eijdsense Joden gerezen waren.²⁴⁸ Eijdsden kreeg door het optreden van deze Joden in binnen- en buitenland, een slechte naam.

Aanvankelijk slaagden de Joden er in deze beschuldigingen te ontzenuwen. Begin januari 1787 had de actie van de schout daarom nog geen enkel resultaat opgeleverd.²⁴⁹ Enkele dagen daarna kreeg Van den Heuvel echter onverwachte steun. Op 5 december 1786 was in Staats-Brabant een generale jacht op vagebonden gehouden, waarbij enige Joden gevat waren, die kennelijk relaties met hun geloofsgenoten in Eijdsden onderhielden. De Staten-Generaal besloten naar aanleiding daarvan op 19 januari 1787 de luitenant-hoogdrossaard van Valkenburg opdracht te geven een nauwkeurig onderzoek naar het gedrag van de Eijdsense Joden in te stellen.²⁵⁰ Ter uitvoering van deze order werd twee dagen later zekere Gabriël Nuñez da Costa uit Eijdsden in Valkenburg gevangen genomen.²⁵¹ Deze gevangene beschuldigde tijdens de verhoren een hele reeks Eijdsense Joden van medeplichtigheid aan diverse misdaden.²⁵² Voor de schout van Eijdsden werd dat aanleiding om het uitwijzingsbevel van 3 januari 1787 uit te breiden tot negen andere Joden, zodat in totaal 21 Joden Eijdsden moesten verlaten.²⁵³ Hoewel sommigen van hen tegen deze uitwijzing krachtig bleven protesteerden²⁵⁴, waren de omstandigheden voor de meeste Joden intussen zo benard geworden, dat zij uit zichzelf Eijdsden verlieten. Velen van hen zochten een goed heenkomen in Meerssen, enkele kilometers ten noorden van Maastricht. Van de 21 uitgewezenen waren

²⁴⁷ R.A.L., Archieven Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Brief van de schout van Rotterdam, d.d. 25 mei 1787 met kopieën van verhoren uit 1777.

²⁴⁸ R.A.L., Archieven Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Levensbeschrijvingen van de Joden Gabriël Nuñez da Costa, Aron Levi en Calmer Medex, z.d.

²⁴⁹ R.A.L., Archieven Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Hernieuwde uitwijzing van Joden, d.d. 3 jan. 1783.

²⁵⁰ R.A.L., Archieven Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Resolutie van de Staten-Generaal, d.d. 19 jan. 1787.

²⁵¹ R.A.L., Archieven Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Brief van 21 jan. 1787 aan de magistraat van Eysden.

²⁵² R.A.L., Archieven Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Rekwest van de schout aan schepenen van Eysden.

²⁵³ R.A.L., Archieven Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Rekwest van Calmer Medex e.a. aan schout en schepenen van Eysden, 4 aug. 1787.

²⁵⁴ R.A.L., Archieven Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Rekwest van Calmer Medex e.a., d.d. 24 aug. 1787 en Apostille v. d. schout d.d. 25 aug. 1787.

eind 1787 een twaalfstal vertrokken. Zes anderen zochten tussen 1 januari 1788 en 31 december 1790 een andere woonplaats. Slechts 3 bleven tot na de inval der Fransen in Eijsden wonen. Overigens moet worden opgemerkt, dat van diegenen, die in 1787 vertrokken, een tweetal zich naderhand opnieuw voor kortere of langere tijd in Eijsden vestigde.²⁵⁵

Van een verdrijving uit het gehele land van Valkenburg, zoals de schout had gewenst, kwam niets terecht. De meeste vertrokkenen vestigden zich in andere plaatsen van dat land. De actie van 1786-87 leidde tot een sterke vermindering van het aantal Joden in Eijsden, zoals tabel III duidelijk maakt. In 1800 was het aantal Joodse gezinnen weer op hetzelfde niveau gekomen, als in 1775. Gedurende een negental jaren was Eijsden het centrum van Joodse vestigingen in Zuid-Limburg geweest. Gedurende al die tijd had de overheid tegen hen gechicaneerd. De misdrijven van een enkeling — alleen Nuñez da Costa werd werkelijk vervolgd — waren voldoende aanleiding, om de Joodse gemeenschap ter plaatse uiteen te jagen.

*Tabel III. Aantal Joodse gezinnen in Eijsden 1775-1800.*²⁵⁶

jaar:	$\frac{1775}{12}$	$\frac{1776}{17}$	$\frac{1777}{22}$	$\frac{1778}{30}$	$\frac{1779}{33}$	$\frac{1780}{40}$	$\frac{1781}{35}$	$\frac{1782}{35}$	$\frac{1783}{38}$	$\frac{1784}{36}$
aantal:										
jaar:	$\frac{1785}{40}$	$\frac{1786}{40}$	$\frac{1787}{29}$	$\frac{1788}{25}$	$\frac{1789}{24}$	$\frac{1790}{23}$	$\frac{1791}{21}$	$\frac{1792}{16}$	$\frac{1793}{17}$	$\frac{1794}{15}$
aantal:										
jaar:	$\frac{1795}{16}$	$\frac{1796}{17}$	$\frac{1797}{14}$	$\frac{1798}{13}$	$\frac{1799}{13}$	$\frac{1800}{12}$				
aantal:										

Rechtsonzekerheid was al die tijd het kenmerk geweest van het Jodenbestaan ter plaatse. Dat is de reden, om hier wat langer bij de gebeurtenissen in die gemeenschap stil te staan. Bovendien lijkt het nuttig, om tenminste één casus uitvoerig te vermelden, zodat een duidelijker beeld ontstaat van de wijze van optreden van de overheid tegenover de Joden, alsmede van de wijze, waarop 18e eeuwse dorpsbesturen hun taak vervulden. Vanwege de relatief goede overlevering der bronnen kon Eijsden daarvoor het best worden gekozen.

²⁵⁵ Gezinsreconstructiekaarten.

²⁵⁶ Bron: Gezinsreconstructiekaarten. Documentatie S.H.C.

In de andere dorpen van de Staatse Landen van Overmaze deden zich zo nu en dan soortgelijke moeilijkheden voor. Het vaak gebrek-
kig overgeleverde bronnenmateriaal staat evenwel niet altijd toe,
om de uitwerking van het overheidsingrijpen exact weer te geven,
zodat wij ons zullen beperken tot een korte opsomming. Zo waren
er in Vaals lange tijd grote moeilijkheden tussen de Joodse gemeen-
schap en schepen Kuhnen over het Jodenkerkhof. Kuhnen deed
herhaaldelijk moeite, om deze begraafplaats te laten verwijde-
ren.²⁵⁷ Hij liet het terrein egaliseren²⁵⁸ en omploegen²⁵⁹, waarbij
graven werden geschonden. Het conflict werd tenslotte voor de
Raad en Leenhof van Brabant gebracht²⁶⁰, waar de zaak jaren
bleef slepen.

In Valkenburg werd zekere Anna Nathan tegen alle rechtsregels in,
een maand lang vastgehouden op valse beschuldigingen.²⁶¹ Geruime
tijd daarvoor had in Valkenburg al een affaire gespeeld, waarbij
een Jood, die door hem gekochte goederen kwam halen, in een
hinderlaag werd gelokt, om zo te kunnen bewijzen, dat hij als heler
optrad.²⁶² De verdediging had toen betoogd, dat het hier ging om
een herbergspelletje, dat door burgemeester Horst was uitge-
dacht.²⁶³ De weinige bewaard gebleven processtukken laten geen
nadere analyse toe. Nog in 1790 werd een Joods inwoner van Val-
kenburg op vage beschuldigingen van de voogd-majoor van Aken,
Baron von Geyr vastgezet. Zonder verhoor en zonder dat een
proces werd geopend, werd hij vijf dagen later weer vrijgelaten.
Omdat de betreffende Jood, Hartog Jacob, al vanaf 1778 in Val-
kenburg woonde, druiste deze handelwijze in tegen het land-
recht.²⁶⁴ In al deze gevallen onthield men zich van anti-semitische

²⁵⁷ R.A.L., Notariële Archieven, no. 4147, Archief van notaris Schmalhausen te Vaals, akten d.d. 9 nov. 1780, 12 sept. 1781 en 4148, d.d. 6 juni 1782.

²⁵⁸ R.A.L., Notariële Archieven, 4147, Notaris Schmalhausen, akte d.d. 30-10-1780.

²⁵⁹ R.A.L., Notariële Archieven, 4148, Notaris Schmalhausen, akte d.d. 06-06-1782.

²⁶⁰ R.A.L., Notariële Archieven, 4147, Notaris Schmalhausen, akte d.d. 09-11-1780 en 4148, akte d.d. 17-7-1781. Door de wanorde waarin het archief van het Hof van Brabant verkeert, konden noch in 1970, noch in 1972 de op dit proces betrekking hebbende stukken in R.A.B. worden teruggevonden.

²⁶¹ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, 8163, Proces tegen de echtgenote van Joseph Nathan, febr.-mrt. 1770.

²⁶² R.A.L., Archief Landen van Overmaze, 8163, Proces tegen Benedict Levy en zijn zoon wegens heling, febr.-april 1756.

²⁶³ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, 8163, ibidem, Rekwest van Cornelia Jacob, d.d. 2 febr. 1756.

²⁶⁴ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, 8196, Proces tegen Hartog Jacob, juni-juli 1790.

uitspraken en werd niet duidelijk of er meer achter zat, dan de in deze tijd gebruikelijke willekeur voortspruitend uit slordigheid in strafzaken en eigenmachtig optreden van individuele magistraten.

Bedenkelijker waren de gebeurtenissen in Gulpen, waar het in 1749 tot een soort razzia kwam, nadat vanuit Luik beschuldigingen waren ingebracht tegen enige Joden die verdacht werden van diefstal.²⁶⁵ De ontvangst van een brief hierover was aanleiding om alle dertien in Gulpen verblijvende vreemdelingen op 11 april in hechtenis te nemen. Onder hen waren tien Joden die vanwege het aanstaande Paasfeest bij hun geloofbroeders in Gulpen onderdak gevonden hadden, maar alleen de drie niet-Joden werden nog dezelfde dag vrijgelaten. Van de Joden bleef zelfs de 23-jarige Sprince Meyers, die bij haar zusje en zwager logeerde en van wie aanstonds duidelijk was dat zij met kriminele zaken niets van doen had, vijf weken in hechtenis.²⁶⁶ De drie hoofdverdachten, waarvan er twee op de pijnbank een bekentenis hadden afgelegd²⁶⁷, werden overigens op 9 juni 1749 tot een opvallend lichte straf veroordeeld.²⁶⁸

Een jaar eerder hadden zich in Gulpen nog grotere moeilijkheden voorgedaan. Talrijke Joden hadden er toen voor korte tijd een goed heenkomen gezocht na de ontbinding van de legers, waarvoor zij tijdens de Oostenrijkse successieoorlog hadden gewerkt. Tussen hen en enige inwoners van het dorp bestonden kennelijk spanningen, die zich op 28 februari ontladden. Een vaandrig van het ter plaatse gelegerde Hessische regiment deed in een dronken bui met een groepje soldaten een inval bij verschillende Joden en mishandelde enigen van hen ernstig, waaronder een zieke vrouw. De zaak dreigde geheel uit de hand te lopen. Snel ingrijpen van de commandant van het onderdeel, kapitein Van Lindau, voorkwam ternauwernood bloedvergieten. De uit Den Haag afkomstige graveur Eliaser David moest door Van Lindau in het wachtlokaal in

²⁶⁵ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, 8702, Proces tegen Elias Geyteles en 12 anderen, april-juni 1749.

²⁶⁶ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, 8702, Brief van Abraham Meyers met verzoek om vrijlating van zijn dochter, d.d. 14 april 1749 en Besluit tot vrijlating van Sprince (Sara) Meyers, d.d. 16 mei 1749.

²⁶⁷ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, 8702, Bekentenis van Elias Geyteles, d.d. 1 mei 1749 en gedeeltelijke bekentenis van Jacob Alexander, d.d. 2 mei 1749.

²⁶⁸ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, 8702, Sententie, d.d. 9 juni 1749.

veiligheid gebracht worden, waarbij de kapitein zelf rake klappen opliep.²⁶⁹

Verzet tegen de vestiging van Joden ontstond in Gulpen in 1755. Schout Van Slijpe eiste toen de uitzetting van zekere Lasarus Andreas, omdat hij bij zijn aankomst naar Gulpen in 1753 geen borgen had gesteld en geen bewijzen van goed gedrag zou hebben overgelegd.²⁷⁰ Tijdens dit proces ontstond een merkwaardig misverstand. De magistraat van Eschweiler had in een brief geschreven, dat Lasarus een 'bankrotierer' was.²⁷¹ Ondanks het feit, dat schout en schepenen van Eschweiler nader uitlegden, dat dit woord verklaard moest worden in de betekenis van 'iemand, die met geld handelt'²⁷², bleef Van Slijpe volhouden dat onder een bankrotierer een bedriegelijk bankbreker moest worden verstaan.²⁷³ Hij begon een langdurig proces, waarin Lasarus uiteindelijk het onderspit moest delven.²⁷⁴

Volstrekt onduidelijk was verder de molestatie van vier Gulpense Joden door Crahaye, burgemeester van een der dorpen uit het land van Hervé, in 1778. Vlak voordat de Joden hun woning bereikten, werden zij door de burgemeester en zijn trawanten onthaald op een flink pak slaag, waarbij gewonden vielen. De zaak werd geseponeerd, nadat Crahaye aan de Joden een financiële tegemoetkoming had betaald.²⁷⁵

Wanneer men de geringe omvang van de Joodse bevolking in Limburg in aanmerking neemt, kan men uit de voorgaande voorbeelden niet anders afleiden, dan dat het bestuur in de Staatse gedeelten de befaamde tolerantie der Joden vaak met kennelijke tegenzin toepaste. De vrijheid die de Joden werd toegestaan, beperkte zich vermoedelijk uitsluitend tot de godsdienstige sfeer, waarmee Spino-

²⁶⁹ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, 8702, Verhoren betreffende mishandelingen door vaandrig Spiegel, 28 febr. 1748.

²⁷⁰ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, 8703, Bevel tot Uitwijzing van Lasarus Andreas, d.d. 1 okt. 1755.

²⁷¹ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, 8703, Attest van goed gedrag afgegeven door de magistraat van Eschweiler, november 1755.

²⁷² R.A.L., Archief Landen van Overmaze, 8703, Brief van de magistraat van Eschweiler, d.d. 19 november 1755.

²⁷³ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, 8703, klacht en conclusie tegen Lasarus Andreas, 4 febr. 1756.

²⁷⁴ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, 8703, verklaring van de gerechtsbode van Gulpen, d.d. 3 nov. 1756.

²⁷⁵ R.A.L., Notariële Archieven, 452, Notaris J. H. Lamberts te Gulpen, Verklaring van Herts Hertog, d.d. 12 okt. 1778.

za's analyse van het Joodse leven in de Nederlanden bevestigd zou worden. In zijn tractatus theologico-politicus heette het immers: 'Daar ons nu het zeldzaam geluk is te beurt gevallen van in een gemeenebest te leven, waar aan ieder volkomen vrijheid van meening en van godsvereering wordt toegestaan . . .' ²⁷⁶ Zodra de godsdienstvrijheid in het geding kwam, zoals bij de Vaalser kerkhofkwestie, stelde de overheid zich inderdaad zeer terughoudend op. De tolerantie ging evenwel niet zover, dat ook sociale en economische veranderingen voortspruitend uit het optreden der Joden werden getolereerd, zoals Van Bijkershoek ²⁷⁷ en anderen ²⁷⁸ schenen te suggereren. Veeleer had de Joodse burger uit 1795 gelijk, toen hij stelde: 'Men heeft hun gepermitteerd in het openbaar Psalmen te zingen en . . . van honger te sterven'. ²⁷⁹ Zo was de toestand in een groot deel der Staatse gebieden niet zo veel verschillend van die in Worms, dat in de Middeleeuwen door de Joden ook een 'Klein-Jeruzalem' werd genoemd, terwijl er toch herhaaldelijk anti-Joodse agitatie voorkwam. ²⁸⁰

III. Achtergronden

De Rijnlandse Jodenpolitiek was een typisch uitvloeisel van de mercantilistische opvattingen van vorsten, die erop uit waren een machtspolitiek op economische grondslag te voeren. ²⁸¹ Voor de mercantilisten, wier gedachten meer ideëel dan reëel waren ²⁸², vormden macht en welvaart gezamenlijk de doelstellingen van een politiek, die er op lange termijn toe moest leiden, dat beide groot-

²⁷⁶ B. de Spinoza, *Godgeleerd-Staatkundig Vertoog*, vertaald door W. Meyer, Amsterdam 1894, p. 41.

²⁷⁷ C. van Bijkershoek, *Verhandelingen van Staatszaken*, dl II, 2e druk, Amsterdam 1747, p. 250.

²⁷⁸ Cfr. C. Reynders, Van 'Joodsche Natiën', o.c., p. 18-19.

²⁷⁹ N.N., *Zeer interessante brief van een Joodsch Burger te Amsterdam aan een Joodsch Burger te Rotterdam over de tegenwoordige staatsomwenteling in Nederland*, Amsterdam 1795, p. 12.

²⁸⁰ M. Bernstein, *Lebendige Vergangenheit*. Worms, das frühere Klein Jeruzalem, *Jüdische Allgemeine*, 25 augustus 1950.

²⁸¹ E. Heckscher, *Der Merkantilismus*, Jena 1932, Bd II, p. 297; G. Schmoller, *Das Merkantilssystem in seiner historischen Bedeutung, Umrisse und Untersuchungen zur Verfassungs-, Verwaltungs- und Wirtschaftsgeschichte*, Jena 1898, p. 37.

²⁸² D. C. Coleman, Eli Heckscher and the idea of Mercantilism, *Revisions in Mercantilism*, London 1969, p. 116-117.

heden zich op gelijke wijze ontwikkelden²⁸³, zonder dat daarbij sprake was van een vast patroon van uitvoeringsmaatregelen.²⁸⁴ Alles wat ertoe kon leiden, om op een agrarische onderbouw, een industrieel-commercieel-maritieme bovenbouw te vestigen kon in aanmerking komen²⁸⁵, mits de financiële belangen van de overheid niet in het gedrang kwamen.²⁸⁶ Immers 'als höchster Staatsmaxime wurde Gelderwerb gefördert'.²⁸⁷

Het samengaan van overheidsbelang en economische ontwikkeling betekende overigens niet dat iedere maatregel van economische politiek was ingegeven door mercantilistische overwegingen, zoals sommigen willen doen geloven.²⁸⁸ Integendeel. Het werd de meeste vorsten spoedig duidelijk, dat het onmogelijk was, zulk een beleid volledig door te voeren, zodat zij slechts op onvolkomen wijze aan hun mercantilistisch beleid gestalte durfden geven. Naar gelang de omstandigheden werd water in de wijn gedaan. Het kon voorkomen dat overheidsingrijpen overbodig was²⁸⁹, omdat het particulier initiatief tot zo'n voorspoedige ontwikkeling in een bepaalde sector leidde, dat de landsheer meer dan tevreden was. Dat gold onder meer voor de textiel- en metaalnijverheid in Gulik-Berg. Vaker gebeurde het dat het overheidsingrijpen bij gebrek aan een voldoende ontwikkeld ambtelijk apparaat niet was af te dwingen.²⁹⁰ De meeste moeilijkheden ontstonden, doordat het lokale bestuursapparaat, dat zijn eigen belangen nastreefde, de uitvoering dwarsboonde van een politiek ten bate van de vorstelijke schatkist. Hierboven zagen we van dit verschijnsel enige voorbeelden.²⁹¹ Tenslotte was het mogelijk, dat de inkomsten uit een mercantilistisch geïnspireerde

²⁸³ J. Viner, *Power versus plenty as objectives of foreign policy in the 17th. and 18th. century*, *Revisions in Mercantilism*, o.c., p. 71.

²⁸⁴ D. C. Coleman, *Revisions in Mercantilism*, Introduction, o.c., p. 4.

²⁸⁵ J. van Klaveren, *Das Zeitalter des Merkantilismus*, *V.S.W.G.*, Bd 50, 1963, p. 68-69.

²⁸⁶ J. van Klaveren, *Fiskalismus-Merkantilismus-Korruption. Drei Aspekte der Finanz- und Wirtschaftspolitik während des Ancien Régime*, *V.S.W.G.*, Bd 47, 1960, p. 333-353.

²⁸⁷ S. Stern, *Der Preussische Staat und die Juden*, o.c., I-I, p. 36.

²⁸⁸ P. Deyon, *Le Mercantilisme*, Paris 1969, p. 12.

²⁸⁹ M. Barkhausen, *Staatliche Wirtschaftslenkung und freies Unternehmertum im Westdeutschen und im Nord- und Südniederländischen Raum bei der Entstehung der Neuzeitlichen Industrie im 18. Jahrhundert*, *V.S.W.G.*, Bd 45, 1958, p. 168-241.

²⁹⁰ M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen 1972, p. 128-130; H. Marcuse, *Industrialisatie en kapitalisme in het werk van Max Weber*, *Geweld en Vrijheid*, Amsterdam 1971, p. 98.

²⁹¹ Zie pag. 20 en 22.

maatregel weglekten naar derden. In zulke gevallen kwam de centrale overheid zelfs bij de kleinste gebeurtenis onmiddellijk in het geweer. Een voorbeeld daarvan werd aangetroffen in Ool, een ten zuiden van Roermond in de heerlijkheid Dalenbroek gelegen gehucht. Daar ontplooidde de schout op 30 augustus 1770 onverwacht een grote aktiviteit, nadat hij had vastgesteld, dat de plaatse-lijke veerman enkele Joden 10 oortjes overzetgeld had laten betalen, terwijl het tarief slechts 4 duiten per persoon was. Veerman Pijls verdedigde zich 'seggende sulcx gedaen te hebben, vermits hij altijd gehoord hadde, dat eenen Jood gelijk eene beeste moest betaelen'. Daarom had hij het tarief voor ossen genomen.²⁹² Pijls had die ideeën omtrent de identificatie van Joden met beesten waarschijnlijk uit Duitsland overgenomen. Daar moest Moses Mendelssohn in 1776 nog de rechten voor een Poolse os betalen, om de stad Dresden binnen te komen.²⁹³ De schout achtte deze opinie echter volstrekt ongerechtvaardigd en strijdig met de ordonnantie op het veerloon van het Hof van Gelder van 20 juli 1729. Hij eiste dat de beide veermeesters een zware boete zou worden opgelegd.²⁹⁴ Het was kennelijk ongehoord, dat een particulier dezelfde gedragsregels volgde, die vorsten zo gaarne toepasten en Joden extra liet betalen.

In de literatuur werd de Jodenpolitiek der Rijnlandse vorsten in de 17e en 18e eeuw overwegend negatief beoordeeld. De vorsten werd verweten dubbel spel te spelen: enerzijds durfden zij uit angst voor de publieke opinie geen filosemitisch beleid te voeren, anderzijds wendden zij zich uit geldnood steeds weer tot de Joden.²⁹⁵ De eenzijdige bevoordeling van de meer welvarende 'Schutzjuden', leidde er volgens sommigen toe, dat de levensstandaard van de meeste Joden tot beneden het bestaansminimum zonk en dat hun sociale positie daalde tot die van straatschenders en rovers.²⁹⁶ Waarschijnlijk gaat dit negatieve oordeel over de 18e eeuwse Jodenpolitiek in het Rijnland bijna steeds terug op een 18e eeuws boek van Christian Wilhelm von Dohm, waarin deze de nadelen van

²⁹² R.A.L., Archief van de Schepenbank Herten, Merum en Ool, Criminele Rolle, d.d. 30 aug. 1770.

²⁹³ Doubnov, *Histoire Moderne du peuple Juif*, t I, Paris 1933, p. 20.

²⁹⁴ R.A.L., Archief Schepenbank Herten, Merum en Ool, Criminele Rolle, d.d. 3 okt. 1770.

²⁹⁵ Hoffmann, *Die Juden im Erzstift Köln*, o.c., p. 19.

²⁹⁶ Treue, o.c., p. 420. Zo ook Priebatsch, o.c., p. 572.

het ontbreken van burgerlijke vrijheden voor de Joden omstandig uiteen zette. Hij wijst op de sociale declassering der Joden en op de grote moeilijkheden die zij ondervonden, om in hun levensonderhoud te voorzien, ondanks het feit dat zij zeer hoge belastingen betaalden.²⁹⁷

Een grondige studie zou in een aantal opzichten tot een wat meer genuanceerd oordeel kunnen leiden. Dat blijkt al uit het werk van Selma Stern over de Pruisische Joden, de eerste studie die op omvangrijk bronnenonderzoek was gebaseerd. Zij heeft aangetoond, dat door het toekennen van nauwkeurig omschreven rechten, de rechtszekerheid van de Joden in de 18e eeuw langzaam toenam en hun leven behaaglijker werd. De negatieve aspecten van het 18e eeuwse Pruisische Jodendom meende zij te kunnen herleiden tot de geestelijke armoede, die kenmerkend was voor dit vaak vervolgte volksdeel. Als typisch kenmerk van de 18e eeuwse Jood noemde zij de ghetto-achtige afsluiting van zijn omgeving. De onzekerheid van een leven, dat afhing van toevallige gunsten, had de Joden onrustig en nerveus gemaakt, zodat zij nauwelijks in staat waren nieuwe kansen te grijpen.^{297a} Vermoedelijk is ook de stellingname van Stern overdreven. Zij beschreef immers de ontwikkeling in het enige deel van het Duitse Rijk, waar men door een uitgebreid ambtenaren-apparaat in staat was de uitvoering van de genomen maatregelen af te dwingen.

Pas wanneer de ontwikkeling die de Joden hebben doorgemaakt in de gebieden met een Rijnlands Jodenrecht vergeleken kan worden met die in gebieden, waar een ander type Jodenrecht gold, zal kunnen blijken, waar de Joden de meeste kansen hadden en waar zij die kansen het best benutten. De hiervoor geschetste situatie van de Joden in de Staatse gebieden in Zuid-Limburg biedt daartoe een eerste mogelijkheid.

Het wezenlijke verschil tussen de Staatse gebieden en de Rijnlandse streken bestond niet in een grotere mate van vrijheid, maar uitsluitend in een andere benadering van het sociale probleem, dat het optreden der Joden met zich meebracht. Terwijl in het Rijnland de overheid regels voor het samenleven van Joden en Christenen

²⁹⁷ Chr. W. von Dohm, *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden*, Berlin 1781, 200 pag.; Franse vertaling: *De la reforme politique des Juifs*, Dessau 1782, XII + 255 pag.; Vermeerderde herdruk, titel ongewijzigd, Berlin 1783, 210 + 376 pag.

^{297a} Selma Stern, *Der Preussische Staat*, o.c., I-I, p. 145-151.

probeerde te stellen, lieten de Staten-Generaal de oplossing van dit vraagstuk over aan de prudentie der lagere publiekrechtelijke lichamen, die evenwel vaak heel verschillende opvattingen hadden. Daarbij valt de tegenstelling tussen rechterlijke en uitvoerende macht meer op, dan de verschillen tussen stad en platteland of tussen de diverse regio's. Waar rechterlijke en uitvoerende macht tijdens de 18e eeuw bij dezelfde personen berustten, ontstond aldus een tweeslachtigheid, die geen andere indruk kon wekken, dan dat ook in de Nederlanden veel rechtsongelijkheid en rechtsonzekerheid voorkwam. Ook in dat opzicht was er weinig verschil tussen het Rijnland en de Staatse gebieden.

De geringe efficiëntie van de overheidsadministratie leidde er ook in het Rijnland vaak toe, dat uit conflicten tussen territoriale en lokale besturen soortgelijke problemen ontstonden als zich in de Staatse gebieden voordeden. Nergens bestond een maatschappelijke integratie van Joden en niet-Joden. Zodra rechtsregels strijdig bleken met in de samenleving bestaande normen²⁹⁸ ten aanzien van Joden, moest de overheid een stap terugdoen. Bij deze stap terug bleek dan wel een zeer belangrijk verschil op te treden: in het algemeen was men in het Rijnland in staat de regels te handhaven voor de meer welvarende Joden, terwijl in de Staatse gebieden de voortdurende onzekerheid gemakkelijker verdragen werd door de minst draagkrachtigen. Er ontstond zodoende een concentratie van paupers in Limburg en van meer welgestelden in de Rijnlandse streken.

Daarnaast dient men zich af te vragen of de wankelende juridische basis, die ten grondslag lag aan het verblijf van Joden in de streken tussen Maas en Rijn geen negatieve invloed uitoefende op hun mogelijkheden om zich te ontplooien en met name op hun economische activiteiten. Een groot deel van de opvattingen, die men in de literatuur terugvindt, steunen de veronderstelling dat de Jodenpolitiek vooral negatief werkte op hun kansen in handel en nijverheid. Daarbij werd er de nadruk op gelegd, dat er een duidelijk verband bestaat tussen de bescherming van de eigendom en de economische groei.²⁹⁹ Met name werd betoogd, dat de algemene onvolkomenheid van de wetgeving op het stuk van eigendomsrechten de

²⁹⁸ M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 5 Aufl., hrsg. von J. Winkelmann, Tübingen 1972, p. 126.

²⁹⁹ D. C. North and R. P. Thomas, *The rise of the western world. A new Economic History*, Cambridge 1973, p. 91-101.

toepassing van technologische vernieuwingen sterk remde.³⁰⁰ Ten aanzien van de Joden werd er steeds op gewezen, dat hun politieke positie hen reeds vroegtijdig uit de landbouw dreef³⁰¹ en hun een grote voorkeur bezorgde voor activiteiten die hen niet aan een vaste verblijfplaats bonden.³⁰²

Daaruit zou men mogen afleiden, dat het wankele bestaan, dat vele Joden tijdens het Ancien Régime leidden, vrijwel uitsluitend voortvloeide uit het ten aanzien van hen gevoerde overheidsbeleid. Een dergelijk causaal verband tussen Jodenpolitiek en Joodse welvaart lijkt echter een wat overtrokken stellingname.

Tegenover de opvattingen, die hierboven werden weergegeven, kunnen immers andere argumenten worden gesteld. Lang vóór het ontstaan van het mercantilisme slaagden de Joden er in de negatieve selectie, voortkomend uit de gevoerde Jodenpolitiek, om te buigen in een positieve selectie door aanpassing van de door hen te verrichten maatschappelijke taken. Dat impliceerde, dat de bemoeienissen van de overheid allerminst uitsluitend remmend werkten.³⁰³

In hoeverre de specifieke Jodenbelastingen negatief op de economische activiteit der Joden werkten, is evenmin duidelijk. Dat hing mede af van de wijze, waarop de overheid haar inkomsten gebruikte: puur voor consumptieve doeleinden, of mede voor het stimuleren van investeringen.³⁰⁴ Wat de Jodenbelastingen in onze streken betrof, constateerden wij in dat opzicht reeds grote verschillen tussen enerzijds Elsloo, waar de belasting bestond uit rundertongen, die uitsluitend geconsumeerd konden worden, en anderzijds Pruisen, waar o.a. een Jodenbelasting bestond, die specifiek gericht was op het stimuleren van de porselein- en aardewerkindustrie. Men verplichtte de Joden de verkoop van die producten te bevorderen door hen bij huwelijken, geboorten en begravenissen een hoeveelheid porselein te laten afnemen ter voldoening van belastingplichten. Dergelijke vormen van indirecte beïnvloeding van de economische ontwikkeling kunnen zeer belangrijk zijn geweest.

Men mag de daaruit voortvloeiende gunstige effecten evenwel

³⁰⁰ North and Thomas, o.c., p. 93.

³⁰¹ M. Weber, *Wirtschaftsgeschichte. Abriss der universalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, hrsg. von S. Hellman u. M. Palayi, München 1923, p. 306.

³⁰² J. C. G. M. Jansen, *Continuïteit en discontinuïteit*, o.c., p. 65-66.

³⁰³ J. U. Nef, *La naissance de la civilisation industrielle et le monde contemporain*, Paris 1954, p. 173-174.

³⁰⁴ F. C. Lane, *The Role of government in economic growth in early modern times*, *The Journal of Economic History*, Vol 35, 1975, p. 8-17.

meestal niet geheel op het konto der overheid schrijven. Zij sproten immers grotendeels voort uit de wijze, waarop de Joden reageerden op de beperkingen die hen door de overheid werden opgelegd en slechts in beperkte mate uit de wijze, waarop de overheid gebruik maakte van mogelijkheden, die de aanwezigheid van Joden binnen haar territorium bood. Aan dat laatste ware slechts te denken, indien er sprake is van een integratie van Jodenpolitiek en algemene economische politiek. Van een dergelijke integratie mag men zich, zoals wij zagen, geen al te grote voorstelling maken. In de Staatse gebieden ontbrak zij ten enenmale, omdat er geen samenhangende economische politiek werd gevoerd³⁰⁵, maar ook in Pruisen waren de Joden geen hoeksteen van de economische politiek. Zelfs in de dagen van Frederik de Grote was hun rol, behoudens in de voormalige Poolse gebieden³⁰⁶, van ondergeschikt belang en van aanvullende aard.³⁰⁷ Hoe men de zaak ook wendt of keert, men kan niet ontkennen, dat voor de ontwikkeling van de Joodse economische activiteiten en hun bijdrage aan de veranderingen in de samenleving, de eigen inbreng aanmerkelijk belangrijker was, dan de koers die de overheid voor hen uitstippelde. De feitelijke interactie tussen Joden en overheid blijft duister.

De consequentie van deze verhoudingen is voor ons onderzoek ernstig. Hier stuiten wij op een fundamenteel probleem van de 18e eeuwse samenleving, dat in de 18e eeuw zelf wellicht het duidelijkst door de Verlichting onder woorden werd gebracht. Zij zag zich geconfronteerd met de tegenstelling tussen idee en werkelijkheid, tussen wetten en gebeurtenissen.³⁰⁸ Evengoed als moderne historici beseften de 18e eeuwse denkers, dat er in de historie van hun tijdvak een groot verschil was tussen datgene, wat in wetten werd voorgeschreven en datgene, wat in de praktijk werd toegepast. Men kan zich niet ernstiger vergissen, dan door te denken, dat de verhouding tussen de godsdiensten tijdens het Ancien Régime wordt weerspiegeld door de tekst van verordeningen³⁰⁹ of dat de groei van de nijverheid voortspoot uit de voorschriften van de overheid

³⁰⁵ W. D. Voorthuysen, *De republiek der Verenigde Nederlanden en het Mercantilisme*, 's-Gravenhage 1965, p. 126-130.

³⁰⁶ W. O. Henderson, *Studies in the economic policy of Frederick the Great*, London 1963, p. 90 en p. 117-8.

³⁰⁷ Henderson, o.c., p. 81, 88, 93 en 100.

³⁰⁸ E. Cassirer, *La philosophie des Lumières*, Paris 1970, p. 107.

³⁰⁹ P. J. H. Ubachs, *Twee heren, twee confessies*, Assen 1975, p. 457-460.

en haar subsidies.³¹⁰ Zo ook had de ontplooiing van de Joodse gemeenschap in Limburg betrekkelijk weinig van doen met het ten aanzien van deze groep gevoerde overheidsbeleid.

De oorzaak van deze spanning tussen beleid en werkelijkheid moet wel zeer fundamenteel zijn en voortvloeien uit spanningen, die de 18e eeuwse samenleving diep beroerden. Waar de moeilijkheid zat is niet helemaal duidelijk. Er worden zeer verschillende factoren genoemd. Montesquieu zocht de kern van het probleem in de wijze, waarop in de 18e eeuw het politieke leven was geïnstitutionaliseerd. Ter oplossing van dit soort problemen pleitte hij voor het inrichten van een constitutie.³¹¹ Heden ten dage denkt men ook aan sociale en antropologisch-wijsgerige grondslagen, naast de politieke. De ingrijpende sociaal-economische veranderingen van de 18e eeuw leidden tot een steeds sterker wordende behoefte bij leidende kringen, om hun positie te handhaven. Er werd een repressie georganiseerd, die steeds feller werd.³¹² De belangenbehartiging van het individu overschaduwde de visie op de samenleving als geheel. Men moest opnieuw op zoek gaan naar het gemeenschappelijke, waarbij persoonlijke belangenbehartiging overwonnen moest worden.^{312a} Deze visie scheen in de 18e eeuw door o.a. Kant te worden onderschreven. Deze denker constateerde, dat er wel vragen gesteld werden naar het menselijk denken, handelen en hopen, maar niet naar de mens zelf. De vraag naar de samenhang bleef uit.³¹³ Foucault nam onlangs deze antropologische gedachte weer op. Hij constateerde, dat het denken omstreeks 1770 de mens tot vreemdeling van zichzelf heeft gemaakt. Het schijnt, dat de maatschappelijke evolutie wordt bepaald door mechanismen, die buiten het menselijk bewustzijn vallen.³¹⁴ De samenleving werd opgebouwd uit persoonlijk handelen en buiten de overheidssfeer liggende dragers van maatschappelijke macht³¹⁵ en is niet vooraf gegeven en niet schematisch. Wil men haar kennen, dan zal men bij zijn onderzoek moeten uit-

³¹⁰ Barkhausen, o.c., p. 290-292.

³¹¹ M. Hüllung, *Montesquieu and the old Regime*, Berkely 1976, p. 212-213.

³¹² P. Gay, *The Enlightenment. An Interpretation*, Vol II, *The Science of Freedom*, London 1973, p. 426; Cfr. A. Zysberg, *La société des galériens au milieu du XVIIIe siècle*, *Annales ESC.*, 30e année, 1975, p. 43-66. en A. Abbiatecci e.a., *Crimes et criminalité en France 17e-18e siècles*, Paris 1971, passim.

^{312a} Ph. Ariès, *Met het oog op de dood. Westerse opvattingen over de dood, van de middeleeuwen tot heden*, Amsterdam 1975, p. 59 en 72-73.

³¹³ M. Buber, *De vraag naar de mens*, Bilthoven 1957, p. 12-13.

³¹⁴ Foucault, *De woorden en de dingen*, Bilthoven 1973, p. 246.

³¹⁵ N. Luhmann, *Macht*, Stuttgart 1975, p. 92.

gaan van de plaats van het individu in de samenleving en van buiten de overheids sfeer komende invloeden. Alleen vanuit het apriori der zich uit de betrekkingen van individuen en groepen ontwikkelende samenleving zou een realistisch beeld van de historische werkelijkheid^{315a} van het Ancien Régime te distilleren zijn. In hoeverre deze opvattingen juist zijn, kan wellicht worden getoetst aan de hand van een beknopt overzicht van de Jodenpolitiek, die tijdens de Franse Revolutie en het Napoleontisch Keizerrijk werd gevoerd. In die periode werden immers de grondslagen van het oude recht omvergoorpen, kwam de emancipatie der Joden tot stand en werd gestreefd naar het tot stand brengen van een belangengemeenschap van Joden en Fransen.

IV. Jodenpolitiek tijdens het Franse Bewind.

In de eerste twee paragrafen van deze studie werd uiteengezet, hoe veranderingen in machts- en gezagsstructuren zich in het Limburgse in het leven der Joden in de periode vóór 1795 manifesteerden. In de daaropvolgende periode, die tussen 1795 en 1814, stond het Maasdal geheel onder de invloedssfeer van het Franse bestuur, zodat ons onderzoek zich thans kan beperken tot de Jodenpolitiek van de Franse Revolutie en het Keizerrijk.

Na de mislukte pogingen van de Franse legers onder Dumouriez, om de Oostenrijkse Nederlanden te bezetten in de eerste maanden van 1793³¹⁶, overstroonden de volkslegers van Carnot in de zomer van 1794 immers dit gebied. Met de capitulatie van Maastricht werd op 4 november 1794 de verovering van de Zuidelijke Nederlanden, het Prinsbisdom Luik en grote delen van het Rijnland voltooid.³¹⁷ Het Franse bestuur bracht al voordat de nationale conventie op 1 oktober 1795 besloot tot inlijving van de gehele Oostenrijkse Nederlanden en het Prinsbisdom³¹⁸, een uitermate grondige reorganisatie van de bestuurlijke indeling van het gebied tot stand. Voortaan is er in plaats van de tientallen territoria uit de 18e eeuw in Limburg nog slechts sprake van twee departementen, nl. dat van de Nedermaas

^{315a} M. Foucault, *Archäologie des Wissens*, Frankfurt am Main 1973, p. 183-190.

³¹⁶ W. J. Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen. Beknopte geschiedenis van het gebied omfattende de tegenwoordige Nederlandse en Belgische provincies Limburg*, dl II, Assen 1974, p. 105.

³¹⁷ Alberts, *Geschiedenis*, o.c., II, p. 107.

³¹⁸ Ph. Sagnac, *Le Rhin français pendant la Révolution et l'Empire*, Paris 1917, p. 123-125.

en dat van de Roer.³¹⁹ Dit laatste departement, dat de gehele Nederrijn omvatte, werd pas in 1802 bij Frankrijk gevoegd³²⁰ terwijl Nedermaas al in 1795 met Frankrijk werd verenigd.

Vrijwel tegelijk met de inlijving werden de grondslagen van het recht in de nieuw verworven gebieden grondig herzien. Zowel op het gebied van het bestuur, dat sterk werd gecentraliseerd, als op het terrein van het economische en maatschappelijke leven, waar de traditionele voorrechten werden opgeheven, werd ingrijpend vernieuwd.³²¹ De maatschappelijke omwenteling van de Franse Revolutie had ook consequenties voor het beleid ten opzichte van de Joden. Met de inlijving van de Zuidelijke Nederlanden bij Frankrijk werd immers in oktober 1795 ook de Franse Jodenwetgeving in het Maasdal van kracht. Die wetgeving was overigens op dat moment uitermate summier. Zij bestond eigenlijk slechts uit een principebesluit, waarmee in feite nauwelijks iets geregeld werd.³²² Op 27 september 1791 had de Assemblée Nationale namelijk na langdurige debatten besloten aan de Joden volledig burgerrecht te verlenen.³²³ Wil men het grote belang, alsmede de beperkte draagwijdte van dit besluit goed zien, dan is het nodig zijn totstandkoming kort te schetsen. Al tijdens het Ancien Régime waren er in Frankrijk vaak problemen rond de specifieke Jodenbelastingen, die met name in de Elzas geheven werden.³²⁴ Vooral de zogenaamde 'Judenleibzoll', een alleen voor Joden geldende verplichting, om bij het binnenkomen van het land een persoonlijk invoerrecht te betalen, alsof het om goederen of om vee ging, was zeer omstrede. Al in de 17e eeuw had de Franse koning gepoogd hier ordenend op te treden, echter zonder veel resultaat. Ook daarna bleef het vraagstuk moeilijk. Een door Lodewijk XV in 1724 ingestelde commissie slaag-

³¹⁹ H. Hardenberg, *Inventaris der archieven van het Arrondissement Maastricht en van het departement van de Nedermaas (1794-1814). Met een inleiding over de vorming van het grondgebied en de geschiedenis der bestuursinstellingen*, 's-Gravenhage 1946, p. XXIII-XXV; E. M. Nuyens, *Het departement van de Nedermaas in 1808, Historische Atlas van Limburg*, afl. 1-3, Assen 1977. Inleiding, p. 1-5.

³²⁰ G. Lefebvre, *Napoléon*, Paris, 6e ed., 1969, p. 101-2.

³²¹ Alberts, *Geschiedenis*, o.c., II, p. 117-8.

³²² F. Delphech, *La Revolution et l'Empire, Histoire des Juifs en France*, Toulouse 1972, p. 276.

³²³ Z. Szajkowski, *Protestants and Jews of France in fight for emancipation, 1789-1791, Jews and the French Revolution of 1789, 1830 and 1848*, New York 1970, p. 383.

³²⁴ D. Feuerwerker, *L'abolition du péage corporel en France, Annales E.S.C.*, 17e année, 1962, p. 857-872.

de er na vierendertig jaar studie in, de 'Leibzoll' in twee dorpen te doen afschaffen.³²⁵

Het voortdurend beroep op oude privileges maakte de strijd om het Jodenrecht tot een onderdeel van de strijd om het centralisme.³²⁶ Toch slaagde de Franse regering er nog voor de Revolutie in enige belangrijke maatregelen te treffen. Op 11 januari 1784 werd bij Edikt de 'Judenleibzoll' afgeschaft³²⁷, terwijl op 10 juli 1784 een Jodenstatuut voor de Elzas werd vastgesteld als een soort compensatie voor de opwinding, die met name in Straatsburg was ontstaan door het afschaffen der 'Leibzoll'.³²⁸ In dit statuut werd de vestiging van Joodse immigranten verboden en werden de economische activiteiten en sociale relaties der Joden geregeld³²⁹, d.w.z. beperkt.

Enkele zeer belangrijke vraagstukken, zoals die welke verband hielden met de scherpe concurrentie, die de Joden de Christelijke handelaren aandeden en de vermeende Joodse woekerpraktijken, werden door het Jodenstatuut niet opgelost. Vandaar dat de Staten-Generaal in 1789 via de 'Cahiers des Doléances' aanstonds opnieuw met het Jodenvraagstuk geconfronteerd werden. In niet minder dan 307 cahiers werd dit probleem aangeroerd.³³⁰ Anti-Joodse uitlatingen en de Joden welgezinde beschouwingen hielden elkaar daarbij nagenoeg in evenwicht. Met name het economisch probleem bleek zeer delicaat: verdreef men de Joden, dan verstikte men in de oostelijke gebieden, waar veel Joden woonden, de economie; nam men hen voor lief, dan liep men de kans dat zij de middenstand doodconcurrerden.³³¹ Ondanks velerlei actie³³² en zelfs agitatie³³³ werd voorlopig niets ondernomen. Duidelijk was slechts, dat met het aannemen van de Verklaring van de rechten van de mens op 27 augustus 1789, waarin werd gestipuleerd dat alle mensen vrij en gelijk

³²⁵ Feuerwerker, o.c., p. 858-9.

³²⁶ Z. Szajkowski, *The Jewish problem in Alsace, Metz and Lorraine on the Eve of the Revolution of 1789*, o.c., p. 301-303.

³²⁷ Feuerwerker, o.c., p. 868-9.

³²⁸ Szajkowski, *The Jewish problem in Alsace*, o.c., p. 317-8.

³²⁹ R. Anchel, *Les lettres patentes du 10 juillet 1784 pour les Juifs d'Alsace*, *Les Juifs de France*, Paris 1946, p. 213-4.

³³⁰ D. Feuerwerker, *Les Juifs en France. Anatomie de 307 Cahiers de doléance de 1789*, *Annales E.S.C.*, 1965, p. 45-61.

³³¹ M. Maignial, *La Question Juive en France en 1789*, Paris 1903 (overdruk), p. 232.

³³² Delphech, o.c., p. 278.

³³³ G. Lefebvre, *La Revolution française*, 6e ed., Paris 1969, p. 146; dez., *La Grande peur de 1789*, Paris 1902, p. 131-2.

geboren waren, als zodanig niets ten gunste van de Joden was gezegd.³³⁴ Pogingen van de Jacobijnen in 1790 om op zakelijke basis tot een oplossing te komen³³⁵ liepen slechts uit op scherpe interne tegenstellingen tussen groepen rond Mirabeau enerzijds en Reubell anderzijds.³³⁶

Herhaaldelijk werd het onderwerp in de Nationale Vergadering ter sprake gebracht, voornamelijk door Abbé Grégoire.³³⁷ Pas enkele weken na de aanvaarding van de constitutie op 27 september 1791 kon een voorstel van Dupont aanvaard worden, om artikel VI van de Verklaring van de rechten van de mens, waarin vrijheid van godsdienstuitoefening werd gegarandeerd, ook op de Joden toe te passen.³³⁸ De bedoeling was daarmee een beslissing over de sociale en economische positie der Joden te voorkomen. Feitelijk werd de maatschappelijke positie der Joden daarmee echter enorm verbeterd. De verlening der burgerrechten aan de Joden veroorzaakte een golf van enthousiasme onder deze groep.³³⁹ Zelfs in Duitsland werden door deze beslissing heel wat emancipatorische krachten losgemaakt.³⁴⁰ Van grote betekenis was ook, dat er nu vrijwel een einde kwam aan de discriminatie van Joden tijdens juridische procedures.³⁴¹

De Joden hadden echter nog steeds te lijden onder de diepgewortelde vooroordelen van de bevolking³⁴² en incidenteel ook van overheidsfunctionarissen. Vooral van dat laatste verschijnsel treft men in Limburg in de eerste jaren na de inlijving bij Frankrijk nogal wat voorbeelden aan. Zo riepen enkele kleine incidenten, die plaats vonden in de tweede helft van augustus 1796, een enorme beroering op, die lange tijd tot een omvangrijke anti-Joodse actie dreigde te leiden. Op 20 augustus 1796 waren er wat verwarde berichten over een gewelddadige inval van een Joodse douanier in een wo-

³³⁴ A. Herzberg, *The french Enlightenment and the Jews. The origins of modern Antisemitism*, New York 1968, p. 339.

³³⁵ M. Ginsburger, Nancy et Strasbourg, *Revue des Etudes Juives*, t 89, 1930, p. 79-85.

³³⁶ Delphech, o.c., p. 279.

³³⁷ R. Mahler, *A History of modern Jewry 1780-1815*, London 1971, p. 25-47.

³³⁸ Mahler, o.c., p. 46-47.

³³⁹ R. Lears, *Het Joodse Volk. Van de verwoesting van Jeruzalem tot onze dagen*, Amsterdam 1955, p. 206.

³⁴⁰ A. Kober, *The french Revolution and the Jews in Germany*, *Jewish Social Studies*, vol VII, 1945, p. 291-322.

³⁴¹ Ook dit probleem zal later nog uitvoerig worden behandeld.

³⁴² A. Eban, *Mijn volk. De geschiedenis der Joden*, Amsterdam 1971, p. 201.

ning in Gulpen, waarbij twee Joden werden gewond.³⁴³ Vrijwel tezelfdertijd begon de bestuurder van de in de Zuidelijke Nederlanden veroverde gebieden Bouteville, zich op grond van verklaringen van gevangengenomen Joden zorgen te maken over vermeende bendevoering onder de Joden langs de Maas en elders.³⁴⁴ Spoedig bereikten het bestuur van het departement van de Nedermaas verzoeken, om een onderzoek in te stellen naar de criminele gedragingen van de Joden in Eijsden.³⁴⁵ Deze ongerustheid werd versterkt door berichten uit de cantons Meerssen, Bree en Peer, waar de cantoncommissarissen de Joodse colporteurs aansprakelijk probeerden te stellen voor recente criminele gebeurtenissen.³⁴⁶ De achtergrond van deze beroering werd wel gevormd door het toenemend verzet tegen het Franse bestuur³⁴⁷, waartegen een aantal onervaren lokale bestuurders niet bleek opgewassen. Zij hadden behoefte aan een zondebok. De Joden kwamen voor die rol eens te meer in aanmerking. Een voorstel van een van die lokale bestuurders, om alle Joodse huizen in Eijsden, Valkenburg, Meerssen, Schimmert en Beek te doorzoeken³⁴⁸, om zo eindelijk te ontdekken, wie de brigands waren, die het nieuwe bestuur het leven zo lastig maakten, kreeg een warm onthaal.³⁴⁹ Parijs ging weliswaar niet accoord met huiszoekingen bij alle Joden — waartoe men intussen al lijsten van Joodse inwoners der dorpen Eijsden, Meerssen, Beek en Elsloo had laten aanleggen³⁵⁰ — maar vond wel, dat men

³⁴³ R.A.L., Notariële Archieven, 514, Notaris Henricks te Gulpen. Verklaring van Hertog Isaac, 3 fructidor an IV (1 aug. 1796).

³⁴⁴ *Correspondance de Bouteville*, ed. par E. Hubert, Bruxelles 1929, t I, p. 445-450, brieven van Bouteville aan de Commissaris van het departement Jemappes en aan de Minister van Politie te Parijs, 14 fructidor an IV (31 aug. 1796).

³⁴⁵ *Correspondance de Bouteville*, o.c., II, p. 131, brief van Bassage, Commissaris van het Ourthedepartement, d.d. 15 brumaire an V (27 okt. 1796).

³⁴⁶ R.A.L., Archief van het departement van de Nedermaas, no. 4311, brieven van 16 brumaire an V (6 nov. 1796), 20 brumaire an V (11 nov. 1796) en 27 brumaire an V (17 november 1796) aan commissaris Girard.

³⁴⁷ Th. Vandebeeck en J. Grauwels, *De boerenkrijg in het departement van de Nedermaas*, Hasselt 1961, passim; P. Verhaegen, *La Belgique sous la domination française*, t. III, Bruxelles 1926.

³⁴⁸ R.A.L., Archief van het departement van de Nedermaas, 4311, de Commissaris van het canton Meerssen aan departementscommissaris Girard, 16 brumaire an V (28 okt. 1796).

³⁴⁹ R.A.L., Archief van het departement van de Nedermaas, 4285, brief van Girard aan de Minister van Politie, 1 pluviöse an V (20 jan. 1797).

³⁵⁰ R.A.L., Archief van het departement van de Nedermaas, 4311, staten van Joden in Meerssen, Beek, Elsloo en Eijsden, germinal an V (mrt.-apr. 1797).

alle Joden in het departement van de Nedermaas onder het vreemdelingenrecht kon brengen.³⁵¹ Daarmee was de verlening van burgerrecht feitelijk weer teniet gedaan. Tot uitvoering kwam het overigens niet, omdat de hemel voor het Franse bestuur intussen weer wat was opgeklaard.³⁵²

Was de sociale zekerheid, die de Joden door de wetgeving van 27 september 1791 geboden werd, zeer betrekkelijk, tot een oplossing van de economische spanningen tussen Joden en niet-Joden kwam het in het geheel niet. De klachten over Joodse woeker op het platteland, waar vaak een groot gebrek aan liquide middelen bestond, alsmede die over oneerlijke concurrentie, die in de 'Cahiers' van 1789 zo'n grote rol hadden gespeeld³⁵³, begonnen spoedig weer door te klinken.³⁵⁴ De toename der klachten in het crisisjaar 1805 deed Napoleon besluiten de knoop door te hakken.³⁵⁵ Na aanvankelijk voorgestelde radicale maatregelen te hebben verworpen³⁵⁶, besloot hij een Sanhedrin, een algemene vergadering der Franse Joden, bijeen te roepen, om de integratie der Joden te bevorderen en 'de burgerlijke moraliteit der Joden te doen herleven, die zij in vele eeuwen van onwaardig bestaan hadden verloren'.³⁵⁷ Intussen werd de executie van schulden bij Joden in enige delen van het Rijk een jaar lang opgeschort.³⁵⁸ Het Sanhedrin kwam op 15 juli 1806 bijeen. Tweeëntwintig Franse, Belgische en Rijnlandse departementen waren aanwezig.³⁵⁹ Nedermaas was vertegenwoordigd door de enige daar woonachtige Jood, die Frans sprak, David Joseph.³⁶⁰ De vergadering bereikte, dat de Joden hun lot onverbrekelijk verbonden met dat van Frankrijk. Zij deden afstand van de jurisdictie der rabbijnen; van hun zelfbestuur en van de hoop op terugkeer naar Israël.³⁶¹ Van zijn kant dacht de Franse keizer de integratie te

³⁵¹ R.A.L., Archief van het departement van de Nedermaas, De Minister van Politie aan Girard, 17 germinal an V. Antwoord daarop 26 germinal an V (25 april 1797).

³⁵² Vandebeeck en Grauwels, o.c., p. 148.

³⁵³ D. Feuerwerker, *Anatomie de 307 cahiers de doléance*, o.c., p. 50-52.

³⁵⁴ Delphech, o.c., p. 287.

³⁵⁵ R. Anchel, *Les Juifs de France*, o.c., p. 240-1.

³⁵⁶ A. Eban, o.c., p. 202, overziet een deel van deze ontwikkeling.

³⁵⁷ E. H. Flannery, *The Anguish of the Jews. Twenty-three centuries of Antisemitism*, New York 1965, p. 163.

³⁵⁸ Anchel, o.c., p. 242.

³⁵⁹ R. Anchel, *Napoléon et les Juifs*, Paris 1928, p. 138.

³⁶⁰ Paris, Archives nationales, F. 19-11023, De prefect aan de Minister van Binnenlandse Zaken d.d. 4-7-1806.

³⁶¹ Eban, o.c., p. 203.

kunnen bevorderen door een decreet, dat de economische activiteiten van de Joden regelde: het leningbedrijf werd binnen bepaalde grenzen genormaliseerd; voor de uitoefening van handel werden de Joden patentplichtig verklaard; de vestiging van vreemde Joden in het Rijk werd sterk beperkt.³⁶² Het decreet veroorzaakte nogal wat verontwaardiging, ook in het departement van de Nederraas, waar men beducht was voor de mogelijkheid, dat een minder tolerant regime in de toekomst wellicht de verstrekking van patenten zou weigeren.³⁶³ Dit protest maakte evenwel zo weinig indruk in Parijs, dat men het niet eens registreerde.³⁶⁴ Napoleon's Jodenpolitiek is in de literatuur zeer verschillend beoordeeld. Spreekt de een over hem als de ondertekenaar van een 'Decret infame'³⁶⁵, anderen zien hem als een grondlegger der emancipatie.³⁶⁶ Wellicht benadert Anchel de waarheid het dichtst door te wijzen op het tweeslachtig karakter van Napoleon's handelwijze.³⁶⁷

Hoewel in de tijd van de Franse overheersing inderdaad de emancipatie der Joden tot stand kwam^{367a} en de relatie tussen deze groep en de nationale gemeenschap aanzienlijk werd verbeterd, gold ook voor de Franse tijd, dat de directe invloed van het politieke handelen op het welzijn der Joden voor discussie vatbaar was. Het revolutionaire bewind stelde zich zeer aarzelend op en liep in wezen met een grote boog om het kardinale probleem heen. Napoleon had vooral interesse in recht en orde en was slechts na enige aarzeling bereid om gebruik te maken van de assimilatiebeweging onder de Joden³⁶⁸ om een ook door hen zelf gewenste integratie binnen het Franse staatsverband te beproeven. Het grote verschil met de 18e eeuw bestond in de — vaak enthousiaste — aanvaarding door de Joden zelf van de getroffen maatregelen. In veel sterkere mate dan voorheen bleken de Joden bereid hun sociale en religieuze identiteit op te offeren ter wille van een integratie in het omringende staatsverband. De beslissende nieuwigheid

³⁶² Mahler, o.c., p. 72-73.

³⁶³ Anchel, Napoléon, o.c., p. 407.

³⁶⁴ Anchel, Napoléon, o.c., p. 407.

³⁶⁵ Mahler, o.c., p. 72.

³⁶⁶ Revkin, *The shaping of Jewish History. A radical new interpretation*, New York 1971, p. 176.

³⁶⁷ Anchel, *Les Juifs*, o.c., p. 261.

^{367a} D. Feuerwerker, *L'émancipation des Juifs en France*, Paris 1976.

³⁶⁸ J. Katz, *Out of the Ghetto. The social background of the Jewish emancipation*, Cambridge Mass. 1973, p. 57-79.

was de hoge mate van adaptatie.

Dit nieuwe element droeg in hoge mate bij tot het ontstaan van een situatie, waarin de overheid ook ten aanzien van de Joden een veel duidelijker stempel op de ontwikkeling van de samenleving ging drukken. Tijdens het Ancien Régime was dit slechts in geringe mate het geval geweest. Dit dwingt ons precieser te formuleren welke betekenis men in het door ons ondernomen onderzoek aan de rol van politieke en institutionele ontwikkelingen mag toekennen voor de ontplooiing van het individu in de samenleving. Helaas wordt die vraag in de literatuur zelden of nooit gesteld. Zelfs de theoretische beschouwingen van sociologen en politicologen munten in dit opzicht niet uit door duidelijkheid. In feite is er slechts de recente beschouwing van Foucault, die probeerde te verduidelijken waarom in de 17e en 18e eeuw de overheid zo vaak met een échec geconfronteerd werd, wanneer zij probeerde de maatschappelijke ontwikkeling te beïnvloeden.³⁶⁹ Hij wees er op, dat tijdens het Ancien Régime ieder sociaal stratum zijn eigen ruimte had voor getoleerde wetsontduiking. Het bestaan van privileges voor groepen en individuen, de overvloed van ontelbare malen herhaalde, maar nooit geëffectueerde voorschriften, de veronachtzaming van haar taak door de administraties en de stilzwijgende instemming van de overheid bij burgerlijke ongehoorzaamheid, vormden de uitingen van dit verschijnsel. Het spel van illegale gedragingen van burgers en overheid, over en weer, vormde een onderdeel van het politieke en economische leven.³⁷⁰

Het is zeker juist, dat de maatschappelijke en economische veranderingen, die zich op het einde van de 18e eeuw begonnen aan te kondigen en die zich o.a. manifesteerden in toenemende afhankelijkheid en het ontstaan van fabrieken, die een duidelijk organisatiepatroon vergden³⁷¹, een krachtige bestrijding van dit onwettig gedrag inluiden. Aanvankelijk vond dit plaats in de vorm van een toename van repressie³⁷², later in de vorm van versterking der legale autoriteit, die werd gehandhaafd door een ambtenarencorps, dat

³⁶⁹ M. Foucault, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Paris 1975, p. 84-91.

³⁷⁰ Foucault, o.c., p. 84-86.

³⁷¹ S. Pollard, *Die Fabriksdisziplin in der industriellen Revolution, Die Soziale Frage. Neuere Studien zur Lage der Fabrikarbeiter in den Frühphasen der Industrialisierung*, Stuttgart 1967, p. 159-185.

³⁷² J. M. Beattie, *The pattern of crime in England 1660-1880, Past and Present*, no 62, 1974, p. 47-50.

handelde volgens een functionele en in algemene termen gedefiniëerde 'plicht van staat'.³⁷³

Lange tijd had het er evenwel niet naar uitgezien, dat de overheid een zo duidelijke rol kreeg toegemeten. Montesquieu had een nog duidelijke relatie tussen wetgeving en lokale traditie voorgestaan en een situatie, waarin morele standaarden via de wetten van de staat werden opgelegd, afgewezen.³⁷⁴

Het was pas het utilitarisme, dat een kloof tussen macht en moraal, tussen werkelijkheid en ideaal tot stand bracht en de nadruk legde op machtsdimensies, waarvan zij alle heil verwachtten.³⁷⁵ In de rug gesteund door de gedachte, dat een samenleving identiek was aan een natie, waarmee een natuurlijk kader voor iedere politieke gemeenschap was gevonden³⁷⁶, slaagden zij erin de idee van monopolisering van macht in handen van de staat³⁷⁷ opgeld te laten doen. Hoewel van talrijke zijden benadrukt werd, dat de staat erin moet slagen individuele vrijheden te verzoenen met de handhaving van morele controle, wil een samenleving kunnen voortbestaan³⁷⁸, dat aan de politiseerbaarheid van macht grenzen zijn gesteld door het optreden van kleine gemeenschappen, zoals de familie³⁷⁹ en dat de omvang der relatiepatronen, de ingewikkeldheid der samenleving en de voorkeur voor de te bereiken doeleinden de machtsuitoefening nauw begrensd³⁸⁰, bleef toch, mede onder invloed van Weber, de gedachte levend, dat de overheid zijn wil ook tegen de zin van de leden der gemeenschap door kan zetten.³⁸¹

In de 18e eeuw was dit alles geen werkelijkheid. De samenleving werd toen nog vooral opgebouwd door handelingen van individuele personen, waarop door de overheid nauwelijks door het aanpassen van rechtsregels werd gereageerd. De initiërende rol van de

³⁷³ M. Weber, *Essays in Sociology*, ed. by H. H. Gerth and C. W. Mills, London 1946, p. 228-9.

³⁷⁴ G. C. Morris, Montesquieu and the varieties of political experience, *Political ideas*, ed. by D. Thomson, Hammondswoth 1975, p. 84.

³⁷⁵ A. W. Gouldner, *De naderende crisis van de westerse sociologie*, Bilthoven 1974, p. 110-111.

³⁷⁶ H. Lefebvre, *De l'Etat I - L'état dans le monde moderne*, Paris 1976, p. 8.

³⁷⁷ N. Luhmann, *Macht*, Stuttgart 1975, p. 93.

³⁷⁸ Zo Drukheim, gec. door A. Giddens, Capitalism and modern social theory. An analysis of the writings of Marx, Durkheim and Max Weber, Cambridge 1975, p. 98-99.

³⁷⁹ Luhmann, *Macht*, o.c., p. 91-93.

³⁸⁰ T. Parsons, *The social system*, New York 1966, p. 122.

³⁸¹ Giddens, o.c., p. 154-156.

overheid was zeer beperkt. Vanaf de Bourgondische tijd tot Joseph II ontzagen de vorsten het eigen lenen in de gewesten van de Zuidelijke Nederlanden: 'Hun politiek tastte de lokale rechten en autoriteiten zo min mogelijk aan en trachtte slechts over hen heen het gezag van een centrale regering te handhaven'.³⁸² Voor de geschiedenis der Joden in het Maasdal betekent dat, dat met de schets van hun relatie tot de overheid slechts een zeer beperkte aanzet tot de kennis van hun maatschappelijke ervaringen en economische betekenis werd gegeven. De wezenlijke betekenis van deze groep voor de ontwikkeling van de 18e eeuwse samenleving kan slechts worden verhelderd door een diepgaande analyse van hun activiteiten en hun contacten met de omgeving, waarin zij soms mede door bemiddeling van de overheid gingen leven.

³⁸² E. H. Kossman, *De lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België*, Amsterdam 1976, p. 24.